

Romeins paardentuig in West-Nederland

Een vergelijking van Naaldwijk en de Scheveningseweg

Auteur: Svenja Hagedoorn

Figuur 1: Een riemverdeler van het vierde type, paardentuig van de opgraving te Naaldwijk 2007/2008.

Romeins paardentuig in West-Nederland

Een vergelijking van Naaldwijk en de Scheveningseweg

Auteur: Svenja Hagedoorn

Studentnummer: 0865672

Cursus: Scriptie

Begeleider: Dhr. Dr. S. Heeren

Specialisatie: Historische Archeologie

Universiteit Leiden, Faculteit der Archeologie

Biddinghuizen, 23-02-2012

Inhoudsopgave

Inhoudsopgave	3
Voorwoord	4
1 Inleiding	5
2 De Romeinse tijd in West-Nederland	
2.1 Het landschap van West-Nederland in de Romeinse tijd	7
2.2 De bewoning van West-Nederland in de Romeinse tijd	9
3 De opgraving in Naaldwijk	
3.1 De onderzoeksgeschiedenis van de vindplaats	12
3.2 De Romeinse bewoning van de vindplaats	14
3.3 De interpretatie van de vindplaats	17
4 De opgraving aan de Scheveningsweg	
4.1 De onderzoeksgeschiedenis van de vindplaats	20
4.2 De Romeinse bewoning en interpretatie van de vindplaats	21
5 Het Romeinse paardentuig in Nederland	
5.1 De aard van het paardentuig	23
5.2 De typologie van het paardentuig	24
5.3 De context van het paardentuig	38
6 Het paardentuig van Naaldwijk en de Scheveningsweg	
6.1 Typochronologie van het paardentuig uit Naaldwijk	39
6.2 Typochronologie van het paardentuig van de Scheveningsweg	42
7 Een vergelijking van Naaldwijk met de Scheveningsweg	
7.1 De hoeveelheid en typologie van het paardentuig	44
7.2 De datering van het paardentuig	47
7.3 De context van het paardentuig	49
8 Conclusie	50
Samenvatting	51
Summary	52
Bibliografie	53
Lijst van tabellen	55
Lijst van figuren	56
Lijst van bijlagen	57
Bijlage I	58

Voorwoord

Deze scriptie is geschreven met dank aan J. de Bruin voor de goede begeleiding en ideeën. Ook wil ik S. Heeren bedanken voor het overnemen van de begeleiding en de goede feedback. En als laatste wil de mensen bedanken die mijn scriptie kritisch hebben doorgenomen en verbeterd.

1 Inleiding

Het onderwerp van dit onderzoek is een vergelijking van het Romeinse paardentuig van de vindplaats te Naaldwijk met het paardentuig van de opgraving aan de Scheveningseweg in Den Haag. Het doel is om de verschillen en overeenkomsten te duiden en te verklaren. Dit is een relevant onderwerp om te bestuderen omdat er weinig bekend is over het gebruik van paardentuig in de Romeinse tijd in West-Nederland. Paarden werden zowel in het leger, als door de gewone burger in het dagelijkse leven gebruikt. Het onderscheid tussen deze twee gebruiksdoeleinden van paarden in de Romeinse tijd is op basis van alleen het vondstmateriaal lastig te maken. De archeologische context is hierbij van belang. Er is gekozen voor een vergelijking van twee belangrijke Romeinse vindplaatsen Naaldwijk en de Scheveningseweg, omdat op slechts weinig andere opgravingen voldoende paardentuig is gevonden om een goede vergelijking te kunnen maken. Verder is voor de opgravingen te Naaldwijk uit 2004, 2007 en 2008 gekozen omdat alle metalen in de Faculteit der Archeologie in Leiden aanwezig waren om te bekijken en determineren. De hoofdvraag voor dit onderzoek is: Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen het paardentuig dat is aangetroffen op de Romeinse vindplaats te Naaldwijk en de Romeinse vindplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag? Voor een goede uitvoering van dit vergelijkende onderzoek wordt gebruik gemaakt van de volgende deelvragen:

- Hoe zag het landschap van West-Nederland er in de Romeinse tijd uit?
- Waar was de Romeinse bewoning in het landschap van West-Nederland gelegen?
- Welk onderzoek heeft er plaatsgevonden op de vindplaats in Naaldwijk?
- Welk onderzoek heeft er plaatsgevonden op de vindplaats aan de Scheveningseweg?
- Hoe is het paardentuig uit de Romeinse tijd van Nederland op een typochronologische manier in te delen?
- Wat is de context waarin het paardentuig uit de Romeinse tijd in Nederland voorkwam?
- Welk paardentuig is er op de vindplaats te Naaldwijk gevonden?
- Welk paardentuig is er op de vindplaats aan de Scheveningseweg gevonden?
- Wat is de relatie tussen de aangetroffen hoeveelheid paardentuig en de ligging van de vindplaatsen?
- Hoe zijn de verhoudingen tussen het aangetroffen paardentuig en de hoeveelheid andere metalen bij de vindplaatsen te Naaldwijk en de Scheveningseweg?

De 1^e stap in dit onderzoek is het bekijken van alle metalen die gevonden zijn tijdens de opgravingen in 2007 en 2008 te Naaldwijk. Deze zijn op de faculteit der Archeologie in Leiden bekeken; het paardentuig is geselecteerd, gefotografeerd en beschreven. Het al gecatalogiseerde en gepubliceerde paardentuig van de opgraving, in 2004, te Naaldwijk, is aan dit vondstcomplex toegevoegd. Het paardentuig van de opgraving aan de Scheveningseweg in Den Haag wordt ook bekeken via de publicatie van Waasdorp. Een catalogus met het paardentuig afkomstig van beide vindplaatsen is aan de scriptie toegevoegd (bijlage 1). Tevens wordt er een literatuurstudie gedaan naar de landschappelijke- en bewoningscontext van West-Nederland in de Romeinse tijd. Alle jaartallen vermeld in deze scriptie zijn na Christus, tenzij anders aangegeven.

2 De Romeinse tijd in West-Nederland

Het kustgebied waarin beide vindplaatsen zich bevinden is dynamisch en zeer aan verandering onderhevig geweest. In de Romeinse tijd was er vanaf de westzijde een voortdurende invloed van de zee op de strandwallen en het achterliggende veengebied. Vanaf de oostzijde oefenden grote rivieren zoals de Maas en de Rijn invloed uit. Dit vroeg enerzijds een groot aanpassingsvermogen van de bewoners, maar zorgde anderzijds voor een verscheidenheid aan voedselbronnen. De bewoning vond plaats op de strandwallen en in het achterliggende veengebied. De zee had tevens een grote invloed op de conservering van vindplaatsen. Door de veranderende kustlijn zijn veel vindplaatsen aangetast door het zeewater of geheel weggeërodeerd. Ook zijn veel vindplaatsen onder een dikke laag duinzand begraven. Hierdoor is het beeld van bewoning van West-Nederland in de Romeinse tijd vertekend.

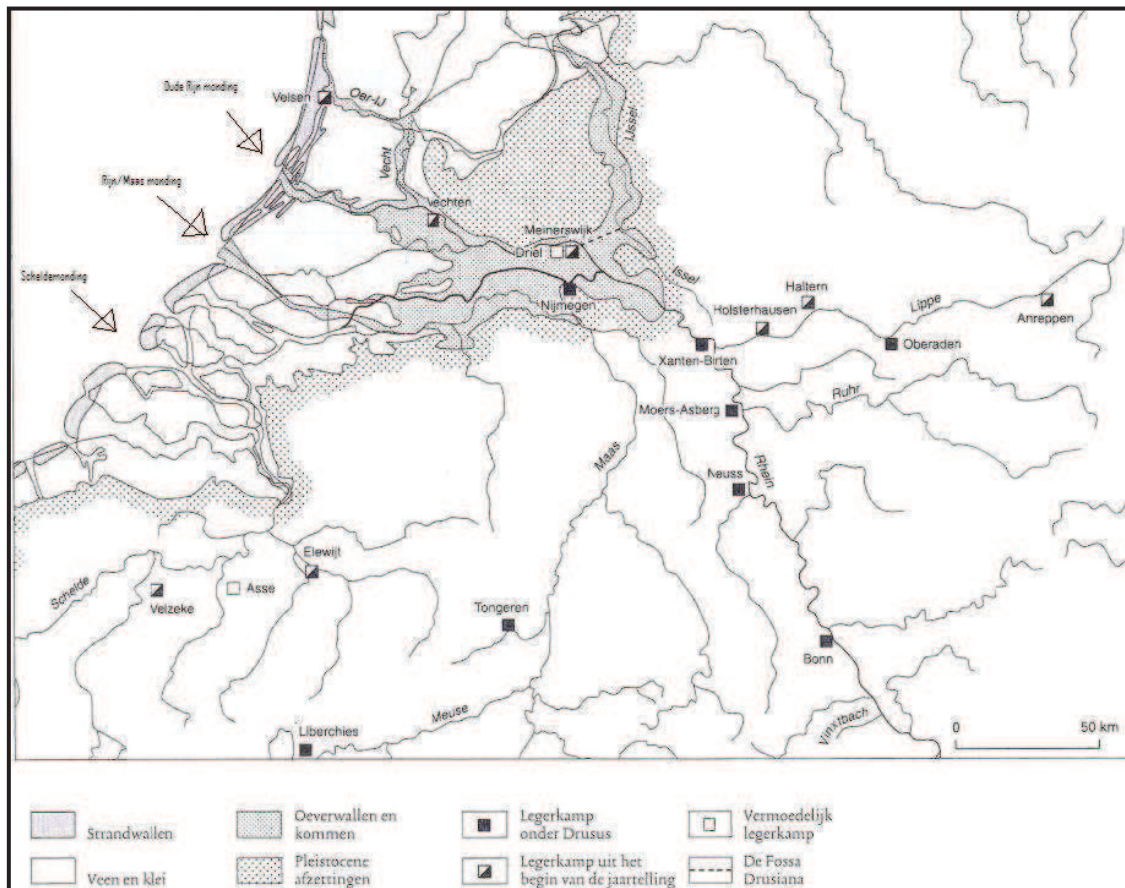
2.1 Het landschap van West-Nederland in de Romeinse tijd

Vanaf 4000 voor Christus vormde zich aan de kust ter hoogte van Rijswijk, Voorburg, Leidschendam en Voorschoten de 1^e strandwal (Veen/Waasdorp 2000,7). De kustlijn bleef een lange tijd op deze hoogte en er vormden zich duinen op de strandwal. Het landschap achter de strandwal veranderde van een waddenlandschap naar een moerasgebied met veengroei. Dit moerasgebied strekte zich uit van Vlaanderen tot in Noordwest-Duitsland. Het bestond voornamelijk uit hoogveen; dit wordt gevormd onder de invloed van regenwater. Hoogveen is voedselarm, maar heeft een grote verscheidenheid aan vegetatie. De oorspronkelijke begroeiing van het veengebied langs de oeverwallen bestond uit essen, eiken en iepen. De begroeiing verder landinwaarts bestond uit moerasbos met elzen, berken, wilgen, populieren en elzenbroekbos (Berendsen 1997, 114, 125).

In de periode hierna werden er nieuwe strandwallen gevormd in westelijke richting. Deze vorming duurde tot rond het jaar 0. In de Romeinse tijd lagen de strandwallen verder westwaarts dan de huidige kustlijn. Op deze strandwallen werd een rij lage duinen gevormd, dit zijn de Oude Duinen (Berendsen 1997, 193-195). In de Romeinse tijd was dit gebied onder invloed van de wisselende zeespiegel. Door zeedoorbraken kon het grondwater uit het achterliggende veengebied weg en werd bij hoog water een laag vruchtbare klei afgezet, het laagpakket van Walcheren. In een regressiefase trok de zee zich terug en kon het veen zich weer ontwikkelen. Door deze

afwisseling van invloeden ontstond het unieke gebied dat nu onder de Formatie van Naaldwijk en de Formatie van Nieuwkoop valt. De doorbraken zorgden voor een afwisselend zoet/brakke waterkwaliteit in het veengebied (Berendsen 2005, 163-166; Veen/Waasdorp 2000, 7).

In de Romeinse tijd waren er in West-Nederland drie grote riviermondingen: de oude Rijnmond bij Katwijk, de Rijn-Maasmonding ten zuiden van Den Haag, ook wel *Helinium* genoemd, en de Scheldemonding, gelegen ten noorden van Walcheren (zie fig. 2) (Berendsen 2005, 203). Naast deze drie grote rivieren waren er ook een aantal kleinere riviersystemen aanwezig. Vanuit de riviermondingen ontstonden getijdegeulen en kreek die zorgden voor afwatering van het veengebied. Eén van deze kreek was de Gantel. Deze kreek had een grote invloed op het gebied rondom Naaldwijk, ook wel het Westland genoemd (Van der Feijst *et al.* 2008, 9).

Figuur 2: De fysische geografie van West-Nederland in de Romeinse tijd met de locatie van een aantal legerkampen (De Jonge *et al.* 2006, 58).

De Romeinse vindplaats te Naaldwijk bevindt zich aan het *Helinium*; op een plek waar rivierduinen en zeeduinen samenkomen. Dit wordt een haakwal genoemd. Door deze haakwal slibde de Gantel gedeeltelijk tot geheel dicht en werd het huidige Westland beter bewoonbaar. Het is mogelijk dat de Gantel was aangesloten op het kanaal van Corbulo, een gegraven kanaal tussen de Rijn en de Maas. De mariene afzettingen te Naaldwijk vallen onder de Naaldwijk Formatie en worden duin- en strandzanden genoemd. In de Romeinse tijd was het gehele gebied achter de strandwallen redelijk droog en in combinatie met de eerder afgezette vruchtbare kleipakketten was het goed te bewonen (Berendsen 2005, 163-166, 216-220; Van der Feijst *et al.* 2008, 9).

2.2 De bewoning van West-Nederland in de Romeinse tijd

Rond 57 voor Chr. waren voor de eerste keer in Nederland Romeinse troepen aanwezig. De toenmalige Romeinse generaal Caesar wilde heel *Gallia* veroveren. *Gallia* bestond uit wat nu Frankrijk, België, het westen van Zwitserland, delen van Nederland en Duitsland ten westen van de Rijn is. De bewoners van *Gallia* heetten waarschijnlijk in het kustgebied en Zeeland de Menapii, in de noordelijke provincies de Frisii en in Brabant/Limburg de Eburones. In 51 voor Chr. verliet Caesar *Gallia* zonder een gevestigd Romeins gezag in dit gebied achter te laten. In de memoires van Caesar is te lezen dat hij rond 50 voor Chr. heel *Gallia* tot aan de Rijn onder zijn heerschappij had gebracht. Er wordt echter getwijfeld of Caesar de rivier de Waal niet heeft aangezien voor de Rijn. Dat zou betekenen dat hij alleen in het meest zuidelijke deel van Nederland is geweest. Het is niet duidelijk of Caesar persoonlijk in Nederland is geweest (Van Es 1981, 22-28).

Voor een periode van twee jaar benoemde Octavius, toen nog geen keizer van het Romeinse rijk, zijn vriend Marcus Agrippa als gouverneur van *Gallia* in 39 voor Chr. In 27 voor Chr. begon keizer Augustus aan zijn regeringsperiode en ging hij naar *Gallia* om daar reorganisaties door te voeren en vier provincies te benoemen. Hij streefde ernaar om de Elbe, en niet de Rijn, als noordelijkste grens van het Romeinse rijk te markeren. In 19 voor Chr. benoemde Augustus Marcus Agrippa nogmaals voor een periode van twee jaar als gouverneur van *Gallia*. Hierbij is het Romeinse leger ook daadwerkelijk in Nederland geweest. Het bleef echter onrustig in het grensgebied en Augustus is van 16 tot 12 voor Chr. in *Gallia* orde op zaken gaan stellen.

Bewijs voor deze vroege aanwezigheid van het Romeinse leger in Nederland is een Romeinse weg tussen *Lugdunum* (Katwijk) en het lagere Rijngebied. Deze weg is

dendrochronologisch te dateren op 18 voor Chr. Vanaf deze 2^e gouverneursperiode had het Romeinse leger voortdurend invloed in Nederland. Daarom wordt het begin van de Romeinse tijd in Nederland tussen 19 en 17 voor Chr. geplaatst (Kemmers 2005, 49-57). De samenstelling van volkeren in de tijd van Augustus is geheel anders dan de samenstelling die Caesar in dit gebied aantrof. De grootste verandering betreft de immigratie van de Cananefaten en de Bataven. Zij vestigden zich ter hoogte van huidig Zuid-Holland, ten noorden van Brabant/Limburg en het zuiden van Gelderland (Van Es 1981, 27-30).

Er zijn vanaf 41 een aantal *castella* langs de Rijn gebouwd, waaronder *Albaniana* (Alphen aan den Rijn) en *Praetorium Agrippinae* (Valkenburg). Dit duidt op een overgang van offensieve naar defensieve politiek met een betere beveiliging langs de noordelijke grens (Polak 2004, 249 - 250). Deze grens is gelijk aan de loop van de Rijn en werd door de Romeinen de *limes ad Germaniam inferiorem* (rijks grens van Germania inferior) genoemd (De Hingh/de Vos 2006, 89). In dezelfde periode breidden de volkeren wonende in het noorden van Nederland zich uit tot aan de Rijn. Ook werden ze onder het gezag gebracht van het Romeinse leger. Deze twee tegengestelde bewegingen vonden een evenwicht met de Rijn als grens en deze brede grenszone hield twee eeuwen stand (Van Es 1981, 36-37). Langs deze grens werden nog een aantal nederzettingen gesticht, op zijn vroegst daterend uit de tweede helft van de 1^e eeuw. Het gaat hier om *castella*, wachtposten en Romeinse wegen die de *limes* vormen en verdedigingswerken zoals het kanaal van Corbulo (De Bruin 2005, 28; Van der Feijst *et al.* 2008, 203). De Romeinse bewoning van West-Nederland concentreerde zich in het gebied rond het *Helinium* en de Rijnmonding (De Bruin 2005, 27).

In 69 wilde de Bataaf Julius Civilis met de steun van een aantal volkeren een Gallisch rijk stichten. Tijdens deze Bataafse opstand werden alle Romeinse nederzettingen aan en ten noorden van de Rijn vernietigd, door de vijand of de Romeinen zelf. Dit verzet hield niet lang stand en Civilis sloot een verbond met de Romeinen (Van Es 1981, 37-39). De *castella* werden in de periode hierna weer opgebouwd en een relatief rustige periode volgde. Het aantal nederzettingen nam toe en er werden nog enkele wegen aangelegd (De Jonge *et al.* 2006, 61).

In de 2^e eeuw is een toename van het aantal nederzettingen zichtbaar. Ook lijkt er een toename van Romeinse culturele invloeden op het veroverde gebied te zijn. Invoering van steenbouw en Romeinse huisplattegronden zijn voorbeelden hiervan. Ook werden er aanpassingen gedaan aan de waterhuishouding van het gebied (De Bruin 2005, 28-29).

De grotere Romeinse culturele invloed hing samen met de toename van het Romeinse leger in dit gebied. Meer militaria, bronzen beslagstukken geassocieerd met het Romeinse leger en wapentuig worden in nederzettingen gevonden. Op de vindplaats Ockenburg was een fort gelegen dat gedurende de 2^e eeuw in gebruik was. Ook zijn er aanwijzingen dat de Romeinse vloot in dit gebied aanwezig was, te zien aan de dakpanstempels met CGPF (*Classis Germanica Pia Fidelis*). Deze stempels dateren vanaf de tweede helft van de 2^e eeuw tot het einde van de 3^e eeuw. Vanaf de tweede helft van de 2^e eeuw was er een toenemende onrust in West-Nederland zichtbaar. Het was een instabiele periode waarin veel gebeurde (De Bruin 2005, 29-30).

Vanaf het begin van de 3^e eeuw begon het aantal nederzettingen in dit gebied af te nemen. Enkele nederzettingen bleven echter wel bestaan, het gaat hierbij voornamelijk om de militaire *vici* en de *civitas* te Voorburg. Er was geen duidelijke reden aan te wijzen voor deze afname in bevolking. Er zijn aanwijzingen voor een algehele vernatting van het gebied en de bewoning in het duingebied zou hier minder last van hebben gehad. Gelijktijdig nam echter de bevolking in het gehele gebied af. Aanwijzingen dat er nog enige bewoning in dit gebied aanwezig was, zijn aangetroffen mijlpalen (Romeinse routebeschrijvingen). Deze zijn gevonden in Wateringen (Den Haag) aan de rand van een Romeinse weg. Ze dateren uit de eerste helft van de 3^e eeuw en laten zien dat er onderhoud is gepleegd aan de weg tot ten minste het midden van de 3^e eeuw. Tussen 260/270 vond er een opleving plaats, voornamelijk op militair gebied in verband met het Gallische rijk. Het Gallische rijk stootte zich af van het Romeinse gezag in 260 met behulp van de instabiliteit binnen het Romeinse Rijk. Hieronder viel het gehele westelijke deel van het Romeinse rijk. De militaire invloed zal voornamelijk in West-Nederland voelbaar zijn geweest.

Nadat het Gallische rijk in 274 verslagen werd, lijkt de bewoning in het gebied vrijwel geheel op te houden. In de vierde eeuw is er nog bewijs voor bewoning in Voorburg, maar dit is niet te vergelijken met de omvang van de eerdere bewoning van dit gebied (De Bruin 2005, 31-32).

3 De opgraving in Naaldwijk

In Naaldwijk is op verschillende locaties archeologisch onderzoek uitgevoerd. Voor deze scriptie is alleen het onderzoek naar Romeinse bewoningssporen relevant. De opgravingen uit 2004 hebben plaatsgevonden vanwege het bouwen van een nieuwe vestiging voor het “Holland College”. De opgravingslocatie “Holland College” is ten zuiden van Naaldwijk gelegen en bestond uit weiland. Aan de noordzijde wordt het begrensd door de Zuidweg, aan de zuidzijde door een strook met bebouwing, aan de westzijde door de Galgeweg en aan de oostzijde door de Hoogwerf. Op de onderzoekslocatie werd een Romeinse nederzetting verwacht (Van der Feijst *et al.* 2008, 9). De opgravingen in 2007 en 2008 hebben in het plangebied Hoogeland plaatsgevonden. Dit is gelegen tussen de Zuidweg in het noorden, de straat Hoogwerf in het oosten en het terrein van Van der Waal & Partners in het westen. Dit plangebied bevat de resten van een uitgestrekte nederzetting uit de Romeinse tijd en de vroege middeleeuwen (Goossens in prep., 21).

3.1 De onderzoeksgeschiedenis van de vindplaats

Het 1^e archeologische onderzoek in Naaldwijk is uitgevoerd in 1930 door J.H. Holwerda (toenmalig directeur van het Rijksmuseum van Oudheden). Het door hem onderzochte gebied maakte deel uit van een nederzetting uit de Romeinse tijd, Hoogwerf genoemd. Deze nederzetting had een minimale oppervlakte van 100 x 130 meter; de westelijke begrenzing is door Holwerda niet aangetroffen. Om het terrein lag een sloot van 3 meter breed. Op het terrein zijn een aantal huizen gelegen, waaronder een drieschepige boerderij, in houtbouw uitgevoerd. Het militaire karakter van deze nederzetting is af te leiden uit een aantal vondsten, waaronder een benen zwaardpuntbeschermer, een levensgrote bronzen hand die vermoedelijk van een standbeeld afkomstig is, een dakpan met het stempel van de Romeinse vloot en een tegel met de stempel PRIMCORS (*prima cohors*; 1^e cohort). Holwerda legde het verband tussen de twee stempels met wat toen *Arentsburg* genoemd werd, tegenwoordig bekend als *Forum Hadriani* en Voorburg. *Forum Hadriani* was de hoofdstad van de cananefaatsse *civitas* (bestuursdistrict binnen een provincie van het Romeinse rijk). De levensgrote bronzen hand heeft ook een parallel in *Forum Hadriani*. Naast Romeinse bewoningssporen trof Holwerda ook Karolingische sporen aan, waaronder een aantal huisplattegronden. De originele veldtekeningen zijn verloren gegaan, mogelijk heeft

Holwerda meer sporen aangetroffen dan in de publicatie staan vermeld. Met het dateringsprobleem van de opgraving in 2004 (vermenging van de Romeinse en Middeleeuwse vondstlagen) moet Holwerda ook te maken hebben gehad (Van der Feijst *et al.* 2005, 11).

In 1975 werd er weer archeologisch onderzoek uitgevoerd, ditmaal door de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek. Er was sprake van archeologisch onderzoek bij de bouw van een nieuw zwembad genaamd Hoogwerf, naast de locatie waar Holwerda heeft opgegraven. Vroege IJzertijdsporen werden aangetroffen die duiden op bewoning in deze periode. In de hogere lagen werden Romeinse en Middeleeuwse vondsten aangetroffen. Romeinse vondsten worden ook wel importen genoemd. Het gaat dan over vondsten behorende bij de Romeinse cultuur zoals onder andere *Terra sigillata* (Romeins luxe aardewerk), Romeins glas, militaria. Gezien het geringe aantal vondsten kunnen conclusies over de bewoning niet worden getrokken.

Vanaf 2000 is er begonnen met de ontwikkeling van het gebied. De archeologische waarde van het gebied is door middel van een aantal inventariserende onderzoeken in kaart gebracht. In 2002 werd een Aanvullende Archeologische Inventarisatie (AAI) in het plangebied uitgevoerd. Aan de hand daarvan is een Aanvullend Archeologisch Onderzoek (AAO) uitgevoerd in 2003, gebruikmakend van proefsleuven. Het resultaat van deze onderzoeken waren bewoningssporen uit de IJzertijd, vroeg-Romeinse tijd, midden-Romeinse tijd, (vroeg) Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd (Van der Feijst *et al.* 2008, 11-12).

In 2004 is er tussen 1 juni en 10 augustus het plangebied Naaldwijk “Holland College” opgegraven. Door het gebied gedeeltelijk op te hogen en het onderheien van de fundering hoeft niet het hele gebied opgegraven worden. Bij de opgraving in het plangebied zijn drie verschillende perioden van bewoning aangetroffen. De conservering van de opgraving te Naaldwijk was redelijk. Er zijn slechts een gering aantal recente verstoringen aangetroffen. De sporen uit de Romeinse tijd zijn door graafwerkzaamheden in de Middeleeuwen en recenter erg verstoord maar interpretatie is nog mogelijk. Uit de vroeg-Romeinse tijd is er alleen aardewerk aangetroffen in een niet-gesloten context. Uit de midden-Romeinse tijd zijn er sloten, greppels, waterputten, kuilen, akkers, gebouwen en perceelindelingen uit verschillende fasen aangetroffen. Het onderzochte terrein heeft een afmeting van 145 m bij 100 m. De nederzetting strekt zich uit tot aan de nederzetting welke Holwerda in zijn opgraving heeft aangetroffen en maakt hier mogelijk deel van uit (Van der Feijst *et al.* 2008, 9, 21-22).

In 2007 en 2008 is er in de zomermaanden vervolg onderzoek uitgevoerd in het plangebied Naaldwijk-Hoogeland tussen de Zuidweg en de Hoogwerf. Bewoningssporen uit de Romeinse tijd komen op het gehele terrein voor, met uitzondering van het noordwestelijk deel. Het beeld van de vindplaats te Naaldwijk als *vicus* is bijgesteld door de resultaten van het vervolgonderzoek. Het is een rurale inheemse nederzetting met in de 6^e bewoningsfase hergebruik van Romeinse materialen (Goossens in prep., 21, 38).

3.2 De Romeinse bewoning van de vindplaats

De bewoning van deze vindplaats kan in zes fasen worden verdeeld. Deze zullen hier worden behandeld. De 1^e fase is te dateren van 75 tot 100. De bewoning is aangetroffen op een natuurlijke hoogte in het westen van het plangebied. Het gaat om een boerenerf met een driebeukige woonstalboerderij. Rondom de boerderij zijn enkele grillige, korte greppels aangetroffen. Het aardewerk van de vindplaats bestaat voornamelijk uit lokaal geproduceerd inheems aardewerk. Er zijn geen aanwijzingen voor een intensief contact met het Romeinse leger. Dit maakt het aannemelijk dat het hier om een inheemse nederzetting gaat. Binnen deze 1^e fase breidt de bewoning zich uit. Waarschijnlijk voor het uit gebruik raken van de 1^e boerderij werd er een 2^e boerderij gebouwd met een bijgebouw. In het lager gelegen deel, ten zuiden van deze gebouwen, zijn een aantal smalle parallelle greppels aangetroffen. Deze zijn haaks op de centrale hoogte georiënteerd. Deze greppels kunnen in verband worden gebracht met akker- of weidegrond. In het noordoosten van het plangebied wordt nog een tweede, rechthoekig omgreppeld erf aangetroffen. Hier betreft het waarschijnlijk een huis met een toegangszone en een parallel bijgebouw. De aangetroffen vondsten zijn van hetzelfde karakter als de vondsten behorende bij de 1^e boerderij. De uitbreiding van het aantal erven en het afwijkende greppelpatroon van het noordoostelijke erf is waarschijnlijk te verklaren door een toegenomen contact tussen de inheemse bevolking en het Romeinse leger. De troepen gestationeerd langs de *limes* hadden voedsel nodig en betrokken dat van de lokale bevolking (Goossens in prep., 378-379).

De 2e fase is te dateren van 100 tot 125. De bewoning in deze fase bestaat uit twee woonclusters; één in het westen en één in het (noord)oosten. Het westelijke wooncluster heeft twee inheemse hoofdgebouwen en een bijgebouw. In de natuurlijke laagte in het zuiden van het plangebied zijn een aantal greppels aangetroffen, waarschijnlijk voor ontwatering van dit gebied. Het oostelijke wooncluster is niet compleet, het zuidelijke deel is niet opgegraven. Aan de noordzijde zijn resten van een

hoofdgebouw met erf aangetroffen. Deze bewoningsclusters zijn te vergelijken met de bewoningssporen uit de 2^e Bataafse fase van Holwerda. De door Holwerda aangetroffen bewoningssporen behoren mogelijk bij een 3^e wooncluster, gelegen ten oosten van Hoogeland. Aan de noordzijde tussen de oostelijke en westelijke bewoningsclusters is nog een omgreppeld erf met een huis en spieker aangetroffen. Dit erf lijkt een centrale functie binnen de nederzetting te hebben. Uit het proefsleuvenonderzoek van Archol is aangetoond dat ten noorden van het zwembad Hoogwerf nog verkaveling is aangetroffen behorende bij de nederzetting Naaldwijk-Hoogeland en Naaldwijk-Hoogwerf. Dit kan duiden op het gebruik van de omliggende kleigronden voor akkerbouw. De aangetroffen huistypen en materiaalcultuur zijn een voortzetting van het inheemse beeld. Er zijn wel import voorwerpen typerend voor de Romeinse cultuur aangetroffen, maar dit zijn kleine hoeveelheden. Er was invloed van het Romeinse leger. Dit is te zien aan de lay-out, de greppels tussen de woonclusters en de indeling van de erven. Ook lijken de verschillen in omvang van de huizen op een economische en sociale differentiatie te duiden (Goossens in prep., 379-380).

De 3e fase is van 125 tot 150 gedateerd. Het aantal erven neemt in deze fase af. Dit is een verschil met fase één en twee. In het noordoostelijke wooncluster zijn geen bewoningssporen meer aangetroffen. Deze bewoningssporen kunnen nog aanwezig zijn omdat maar een klein deel van noordoostelijke bewoningscluster zichtbaar is binnen het plangebied. De bewoning heeft zich op het hogere gebied in het westen van het plangebied gevestigd. Hier zijn twee bewoningsclusters aangetroffen; één in het noorden en één in het midden, iets oostelijk gelegen. Beide clusters omvatten een erf met hoofdgebouw. De omvang van de bewoning is ten opzichte van de 2e fase ongeveer gehalveerd. De nederzetting behoudt zijn inheemse karakter (Goossens in prep., 381).

De 4e fase dateert van 150 tot 175. In deze fase ontbreken duidelijke structuren. Aan de hand van het aangetroffen aardewerk en de nederzettingssloten kan worden geconcludeerd dat de nederzetting in gebruik blijft. Ook blijft de omvang hetzelfde als in fase drie. In deze fase neemt het aantal stuks importaardewerk en -voorwerpen toe. De nederzetting behoudt zijn inheemse karakter (Goossens in prep., 381).

De 5^e fase is gedateerd van 175 tot 225. De bewoning in deze fase is gelegen op de hoogte in het westen van het plangebied. In het noordoosten van het plangebied zijn twee parallelle kavelsloten aangetroffen, gevuld met nederzettingsafval. Onder een van de sloten is ook een waterput uit het begin van deze fase aangetroffen. Deze sporen behoren waarschijnlijk bij een bewoningskern die buiten het plangebied gelegen is. De omvang

van de bewoning op de hoogte blijft gelijk aan de fasen drie en vier. Er is geen duidelijke erfafscheiding meer aangetroffen. Wel is er een verzameling van greppel- en sloottrajecten aangetroffen (een greppel is niet watervoerend en voornamelijk voor afscheiding of verdediging gebruikt. Een sloot is wel watervoerend en is hoofdzakelijk gebruikt voor het afvoeren van water of afscheiding). Het hoofdgebouw dat in het midden van de nederzetting is aangetroffen heeft een afwijkende oriëntatie ten opzichte van de eerdere gebouwen, namelijk noordwest-zuidoost. Twee andere erven zijn in het noorden en zuiden aangetroffen. Het erf in het noorden bestaat uit een aantal (stand)greppels. Op het erf in het zuiden zijn een aantal greppels en kuilen aangetroffen. Een duidelijk woonhuis is er echter niet aangetroffen. Gezien het aantal greppels en kuilen lijkt er toch te zijn gewoond op dit erf. De samenstelling van het aangetroffen vondstmateriaal wijkt wel af van de voorgaande fasen. Er is een toename te zien in het percentage importproducten zoals aardewerk en militaria. Ook zijn er een aantal paardenskeletten aangetroffen behorende bij deze fase. De bewoning van fase vijf is anders dan in de eerdere fasen. Er lijken meer handelscontacten te zijn met het Romeinse leger. Het Romeinse leger verspreid import voorwerpen. Door de toegenomen handelscontacten neemt het aantal importen toe. (Goossens in prep., 381-382).

De 6^e fase dateert van 290 tot 350. Fase 5 eindigde omstreeks 225; dit betekent dat er een hiaat van ongeveer 60 jaar tussen beide fasen is. De bewoners van de nederzetting in de eerdere fasen zijn niet te koppelen aan de bewoners van de nederzetting in fase zes. Er zijn sporen aangetroffen die kunnen duiden op bewoning. Hierbij gaat het om een laat-Romeinse waterput met opvulling. Toch lijkt de nadruk te liggen op ambachtelijke activiteit. Het grootste deel van het in deze fase aangetroffen aardewerk is lokaal geproduceerd inheems materiaal. Hier gaat het om onder andere handgevormde, inheemse potten. Dit in tegenstelling tot fase vijf waar het percentage import aardewerk veel hoger was. Ook de aantallen van andere importvoorwerpen zoals Romeins glas, zijn afgenomen. In de oostelijke nederzettingssloten zijn een smeedhaard en een haardkuil aangetroffen. Hierin zijn smeedslakken en gedeeltelijk versmolten metaalvondsten aangetroffen. Deze sporen geven de indruk dat er ambachtelijke activiteiten werden beoefend. Omdat er uitzonderlijke metaalvondsten zijn gedaan, zoals fragmenten van een standbeeld, kan het gaan om metaalbewerking. Hierbij werden voornamelijk oudere voorwerpen omgesmolten. Dit kan het hiaat in de bewoning en de continuïteit in munten verklaren. Vanaf 238 neemt de hoeveelheid munten toe, met een piek in de hoeveelheid tussen 259 – 275. Dit is precies de periode waarvan geen

bewoningssporen op deze vindplaats zijn aangetroffen. Vermoedelijk zijn deze munten afkomstig van een nabij gelegen nederzetting en vanaf 290 verzameld voor het omsmelten. Ze zijn dus niet representatief voor de bewoning. Naast het hergebruik en de sloop van metaal zijn er ook grote brokken steen en grofkeramiek aangetroffen. Mogelijk werden deze materialen ook hergebruikt (Goossens in prep., 382).

3.3 De interpretatie van de vindplaats

De verschillende bewoningsfasen van de vindplaats in Naaldwijk zijn niet gemakkelijk te onderscheiden. Dit komt door een vermenging van de vondstlagen. Het in 2004 opgegraven onderzoeksgebied lijkt tot dezelfde nederzetting te behoren als het door Holwerda opgegraven gebied. Aan de hand van zijn gegevens nam hij aan dat het een rurale(landelijk) inheems Romeinse nederzetting betrof. Holwerda noemde deze nederzetting groot. Na het onderzoek in 2004 is het echter de vraag of deze nederzetting wel ruraal inheems is, mogelijk gaat het hier om een *vicus*. Een *vicus* wordt in West-Nederland gezien als een nederzetting met een niet-inheems karakter of een afwijkende ligging. Het is lastig om te bepalen wanneer een nederzetting een *vicus* genoemd mag worden. Van der Feijst zegt het volgende over het determineren van een *vicus*: *“In de oudheid werden niet-stedelijke geromaniseerde nederzettingen met kleinstedelijke karaktertrekken al verschillend aangeduid. Ook het begrip vicus zelf was in de oudheid al voor meerdere uitleg vatbaar. Er zijn verschillende uitgangspunten naar voren gebracht om te bepalen wanneer men spreken kan van een vicus:*

* De omvang van (met woningen) bebouwde oppervlakte van de nederzetting

* Aanwijsbare kenmerken als een georganiseerde geromaniseerde gemeenschap, cultussen, openbare gebouwen, gespecialiseerde productie, sporen van (een aanzet tot) urbanisatie

* De ontstaansreden/functie (type vici als verskeers-, militaire-, handels- of religieuze nederzettingen)

* Het ontbreken van een vooropgelegde (stedelijke) planologie, een traceerbaar groeiproces van de nederzetting.

Vaak wijkt het beeld van een nederzetting af op een aantal van de bovengenoemde kenmerken, zelden zijn alle kenmerken van toepassing.” (Van der Feijst et al. 2008, 56).

Hij houdt in de publicatie van 2004 dan ook het volgende aan: *“ Voor boerderijen gebouwd in een hoofdzakelijk inheemse traditie in het achterland van de limes zal de term inheemse nederzetting worden gehanteerd. Nederzettingen in het achterland van de limes*

met duidelijke Romeinse invloeden in de bouwstijl van de gebouwen worden geschaard onder de noemer vicus of 'Romeins', vanwege het waarschijnlijk vrij hoge geromaniseerde karakter van de bewoners. Vici nabij castella worden militair genoemd.” (Van der Feijst *et al.* 2008, 56). Hiddink heeft echter een ander idee over de betekenis van een vicus: *“Een vicus (“wijk”), kan (in Germania Inferior) niet als los element gezien worden in het Romeinse landschap. Een vicus kan gezien worden als secondary centre, weliswaar soms op zichzelf staand (ruraal gelegen) maar altijd deeluitmakend en afhankelijk van een geheel. Dit geheel, een stedelijke ontwikkeling of urbanisatie, lijkt één van de belangrijkste kenmerken uit de geschiedenis van het Romeinse rijk geweest.”* (Hiddink 1991, 210). Kort gezegd; het wel of niet vicus zijn van een nederzetting hangt af van zijn omgeving. Dit betekent dat er altijd naar het gehele plaatje moet worden gekeken. Van Es ziet dit ook zo. Hij geeft aan dat civiele vici vaak te identificeren zijn als wegdorpen en militaire vici als handelsnederzettingen in de buurt van een legerkamp (Van Es 1981, 157). Het is dus van belang wat de archeologische zichtbaarheid is van een vicus. Van Es zegt het volgende over de archeologische zichtbaarheid van een vicus: *“Archeologisch zijn vici vooral te herkennen aan hun relatief dichte – ‘stedelijke’- bebouwing. Karakteristiek is ook hun ligging aan, en oriëntatie op, (water)wegen. Beide geldt niet alleen voor de civiele vici. De dorpen bij de forten lagen per definitie aan een weg: de grensrivier en de ‘militaire’ weg daarlangs. Uiterlijk hebben zij waarschijnlijk niet wezenlijk van de landelijke centra verschild. Op het gebied van woonarchitectuur hebben beide soorten dorpen in onze streken weinig indrukwekkends voortgebracht. De woningen onderscheidden zich, zeker aanvankelijk, niet van inheemse houten boerderijen. Waarschijnlijk was in ons deel van Neder-Germanië ook in functioneel opzicht het verschil tussen een kampdorp en een burgerlijk centrum niet groot. Mogelijk hebben zelfs kampdorpen functies vervuld die in wat verder van de grens gelegen regio’s door landelijke centra vervuld werden.”* (Van Es 1994, 55). Met een landelijk centrum bedoelt Van Es een zuiver civiele vicus (Van Es 1994, 55).

In de publicatie van het in 2004 uitgevoerde archeologisch onderzoek heeft de bewoningsgeschiedenis van de nederzetting te Naaldwijk vijf fasen. De fasen één en twee zijn representatief voor de inheemse nederzetting, de fasen drie en vier staan mogelijk voor een Romeinse vicus. In de vijfde fase vestigden zich bewoners uit het vrije Germanië (Van der Feijst *et al.* 2008, 206-207). Na het vervolgonderzoek in 2007 en 2008 verandert dit beeld echter. In de publicatie van 2011 (in prep) heeft de bewoningsgeschiedenis van de nederzetting zes fasen.

In fase een en twee breidde de nederzetting uit en groeide het aantal erven. Er is een gering aantal importvoorwerpen. Er lijkt sprake te zijn van een economische en sociale differentiatie. In deze twee fasen is er vanuit de inheems Romeinse nederzetting mogelijk handel gedreven met het Romeinse leger. In de 3^e en 4^e fase trekt de nederzetting zich terug op een centrale hoogte en verminderde het aantal erven. De hoeveelheid import aardewerk en andere -voorwerpen bleef gelijk. Ook in deze twee fasen is er sprake van een inheems Romeinse nederzetting. In fase vijf blijft de omvang van de bewoning gelijk maar neemt de hoeveelheid import aardewerk en andere -voorwerpen toe. Hierbij gaat het ook om militaria. Tevens zijn er een aantal paardenbegravingen aangetroffen. Er zijn geen duidelijke huisplattegronden aangetroffen. De bewoning uit deze fase is anders dan de eerdere vier fasen. Er lijkt meer handelscontact te zijn met de militairen vanuit deze nog steeds ruraal inheems genoemde nederzetting. De laatste fase is geheel anders dan de andere vijf. Ook is er een hiaat van ongeveer 60 jaar tussen fase vijf en zes. Er zijn geen duidelijke sporen van bewoning in deze fase aangetroffen. Wel zijn er sporen aangetroffen die duiden op uitoefening van ambachten, waaronder metaalbewerking. Dit geeft het beeld van een ruraal inheemse nederzetting waar Romeinse materialen uit de omgeving werden verzameld en hergebruikt.

Aan de hand van deze gegevens is er in Naaldwijk in fase één en twee sprake van een ruraal inheemse nederzetting. In de 3e tot en met de 5e fase is er ook sprake van een ruraal inheemse nederzetting maar is in de directe omgeving een *vicus* gelegen. In de 6e fase wordt er in deze inheemse nederzetting laat-Romeins materiaal van nederzettingen uit de omgeving hergebruikt (Goossens in prep., 378-382).

4 De opgraving aan de Scheveningseweg

De vindplaats aan de Scheveningseweg is gelegen in Den Haag. De weg is in 1663 aangelegd aan de hand van een plan van Constantijn Huygens. De weg verbindt Den Haag met Scheveningen. De vindplaats aan de Scheveningseweg is rijk aan Romeins vondstmateriaal. De opgraving is nog niet in zijn geheel uitgewerkt en gepubliceerd. Wel zijn er een aantal boeken verschenen die zich richten op een bepaalde vondstcategorie. Binnen elk van deze boeken is een hoofdstuk gewijd aan het archeologische onderzoek. Gezien de geringe omvang van de beschikbare informatie is hoofdstuk 4 van deze scriptie niet erg uitgebreid (Waasdorp 1999, 8-9, 11).

4.1 De onderzoeksgeschiedenis van de vindplaats

Het gebied rondom de Scheveningseweg is lange tijd als archeologisch leeg gezien. Dit komt door zijn locatie onder de Jonge Duinen. Deze duinen zijn gedurende de middeleeuwen gevormd door grootschalige overstuivingen langs de West-Nederlandse kust. In 1984 werden aan de Johan van Oldenbarneveltlaan middeleeuwse bewoningssporen en vondsten aangetroffen op 2 meter onder het maaiveld. Het terrein aan de Scheveningseweg leek eerst niet veelbelovend. Aan de Johan van Oldenbarneveltlaan werd onverwacht een middeleeuwse bewoningslaag aangetroffen. Daarom werden er toch boringen verricht aan de Scheveningseweg. Een Romeins bewoningsniveau werd op 3 meter onder het maaiveld aangetroffen. Er waren plannen om op dit terrein een ondergrondse parkeergarage te realiseren. Daarom werd in 1984 besloten om hier te gaan opgraven. In een aantal campagnes werd het gebied vlakdekkend opgegraven van 1984 tot 1987. Het gaat om een gebied van 50 bij 50 meter verdeeld over dertien werkputten. De gehele bewoningslaag is uitgezeefd in vakken van 2 bij 2 meter. Deze tijdrovende methode geeft een vrij volledig beeld van de nederzetting. Alleen het laatste deel is door tijdnood niet gezeefd. Een gedeelte van de Romeinse bewoningslaag is verstoord door een middeleeuws gedateerde verploeging. Deze verploeging hoort waarschijnlijk bij de middeleeuwse nederzetting aan de Johan van Oldenbarneveltlaan. Dit verklaart de aanwezigheid van Romeinse scherven in de middeleeuwse bewoningslaag aan de Johan van Oldenbarneveltlaan. In 1998 heeft er een aanvullend booronderzoek plaatsgevonden waarbij is aangetoond dat de Romeinse nederzetting zich veel verder uitstrekt dan het opgegraven gebied (Waasdorp 1999, 12-13, 15).

4.2 De Romeinse bewoning en interpretatie van de vindplaats

De Romeinse bewoning van de Scheveningseweg is in twee fasen te onderscheiden. De 1^e fase dateert van 100 tot 150. Van deze fase is 40 bij 20 meter onderzocht. Het randgebied van de nederzetting is daarbij aangetroffen. In het zuidwestelijk deel is een huisplattegrond aangetroffen van het in Cananefaats gebied gebruikelijke type. De boerderij kon niet in zijn geheel worden opgegraven. In de omgeving van de boerderij zijn ook greppeltjes, paalsporen, een waterput en een aantal kuilen aangetroffen. Opvallend waren ploegkrassen oversneden door sporen behorende bij de boerderij. Dit duidt op het gebruik van dit gebied als akkerland voor het werd bebouwd. Dit kan betekenen dat er een verschuiving in de plaatsing van erven heeft plaatsgevonden. Gezien de geringe omvang van de opgraving is hier geen duidelijkheid over. Het aangetroffen aardewerk heeft een verhouding 9:1 (90 % inheems aardewerk en 10% importaardewerk). Dit geldt ook voor alle andere gebruiksvoorwerpen en importen zoals onder andere Romeins glas (Waasdorp 1999, 13-14).

De nederzetting heeft in deze periode een duidelijk inheems karakter en kan dus als een ruraal inheemse nederzetting worden gezien. De nederzetting lijkt rond 150 te zijn verlaten in verband met overstuivingen behorende bij de vorming van de Jonge Duinen. Uit ploegsporen is zichtbaar dat er zand werd afgezet op blootliggende akkers. Door deze overstuivingen was het gebied niet meer leefbaar en werd het verlaten (Waasdorp 1999, 13-14).

De 2^e fase van de Scheveningseweg is gedateerd van 190 tot 250. Deze fase was over de gehele opgraving aanwezig, 50 bij 50 meter. Dit is maar een klein gedeelte van de gehele nederzetting. Bij boringen in 1998 bleek dat de nederzetting doorloopt tot onder het Van Stolkpark en tussen het Frankenslag en de Johan de Wittlaan. De westelijke begrenzing is daarbij niet aangetoond. Er is een klein gedeelte van de nederzetting opgegraven, toch is de spoordichtheid relatief hoog en is veel vondstmateriaal aangetroffen. In het oostelijke deel is een hoogte in het landschap aanwezig en daaromheen is een vrij diepe palissadegreppel aangetroffen. Gebouws sporen zijn op deze hoogte weinig aangetroffen. Het is mogelijk dat er op het andere deel van de heuvel nog gebouwplattegronden aanwezig zijn. Aan de oostelijke zijde van de heuvel zijn wel gebouws sporen aangetroffen. Dit is echter een laaggelegen gebied en geen logische keuze voor bewoning. Er zijn kleine, eenschepige gebouwen aangetroffen. Ze staan dicht op elkaar en zijn parallel aan elkaar gelegen. Er zijn geen duidelijke erfafscheidingen

aangetroffen. Ten zuiden van dit gebied zijn een aantal waterputten, een greppel en veel kuilen aangetroffen (Waasdorp 1999, 14-15).

Het aardewerk dat bij deze bewoningsfase hoort is ook duidelijk anders dan dat van de 1^e fase. De verhouding van het aardewerk is weer 9:1 alleen zijn de hoeveelheden nu 90% importaardewerk en 10% inheems aardewerk. Ditzelfde geldt ook voor de andere aanwezige vondsten. Aan de hand van het vondstmateriaal is te concluderen dat de bevolking behorende bij deze fase duidelijk verschilt van de inwoners van fase 1 (Waasdorp 1999, 15-16). Waasdorp zegt hierover: “*Er is sprake van verregaande Romanisering*” (Waasdorp 1999, 169). Zo is er vrij veel *Terra sigillata*, versierd glas, munten en bronzen voorwerpen aangetroffen. Van belang zijn hierbij de bronzen voorwerpen met een militair karakter. Stukken van bepantsering, wapens, uitrusting en paardentuig zijn aangetroffen. De hoeveelheden zijn groter dan elders in Nederland aangetroffen. Ditzelfde geldt voor de diversiteit. Dit specifieke vondstareaal duidt op de aanwezigheid van soldaten in deze nederzetting (Waasdorp 1999, 16, 169-170).

Gezien het kleine percentage van de nederzetting dat is opgegraven kan er geen definitief beeld van de nederzetting worden geschetst. Veel gebouwplattegronden zijn maar deels opgegraven. Het vondstmateriaal geeft echter een vrij aardig beeld van de aard van de nederzetting. Er zijn in het lage gedeelte geen soldatenbarakken aangetroffen maar wel duidelijke niet-militaire vondsten zoals sieraden en weefgewichten. Als dit wordt gecombineerd met de mogelijke aanwezigheid van soldaten en hun legerkamp in de omgeving kan het volgende geconcludeerd worden: de huizen gelegen in het lage gedeelte behoren bij een militaire *vicus* (Waasdorp 1999, 16-17, 169-171).

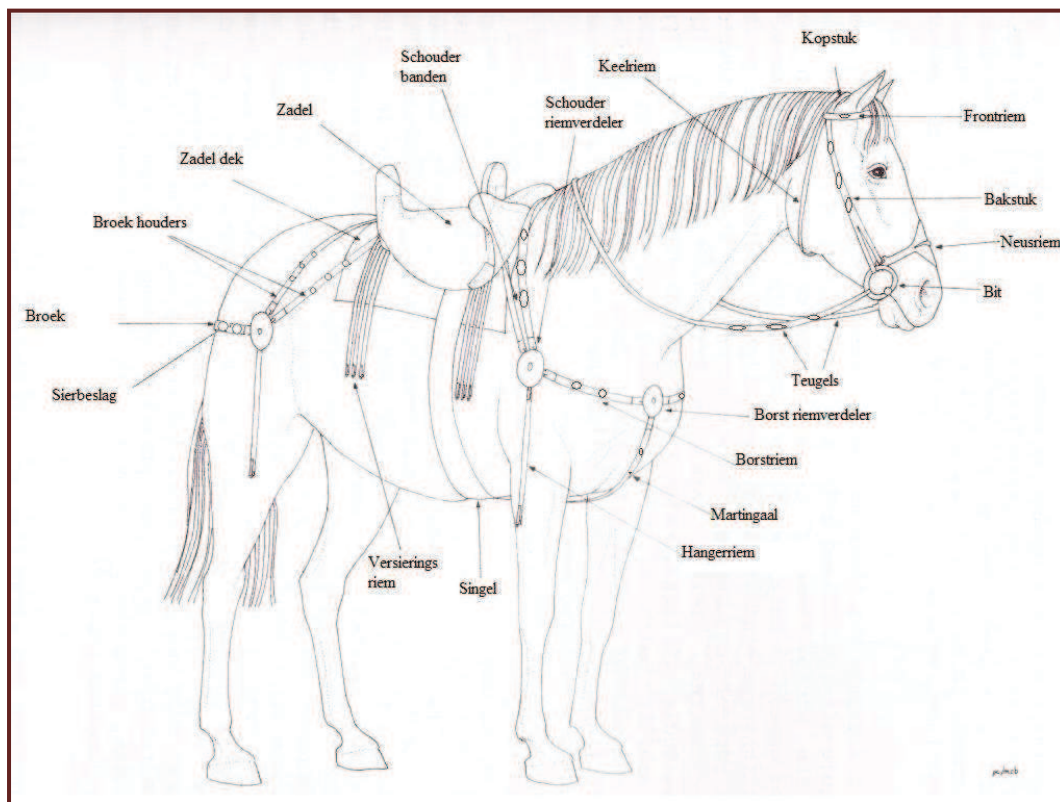

5 Het Romeinse paardentuig in Nederland

Wanneer er paardentuig, in dit geval Romeins, wordt gevonden op een opgraving gaat dit vrijwel altijd om metalen voorwerpen. Romeins paardentuig behoort niet tot de militaria. Onder militaria worden alle voorwerpen gerekend die betrekking hebben tot de uitrusting van het Romeinse leger; de voorwerpen hebben dus een militaire context. Romeins paardentuig komt echter in de militaire en civiele context voor. Daarom hoort paardentuig niet bij de militaria. Het wordt als een op zichzelf staande groep voorwerpen gezien. Van bepaalde categorieën paardentuig, zoals sierbeslag, komen een aantal varianten ook voor bij de militaria. Hiermee moet rekening worden gehouden bij het determineren van de vondsten.

5.1 De aard van het paardentuig

Romeins paardentuig is in verschillende categorieën te verdelen. Er is een onderscheid te maken tussen militair en civiel gebruik van paardentuig. Aan het paardentuig zelf is niet te zien op welke manier het gebruikt is. Daarom is het van groot

Figuur 3: Categorieën paardentuig van een rijpaard weergegeven op een paard (naar Coulston 1988, 99). Schaal onbekend.

belang dat de archeologische context bekend is. Paardentuig wordt als militair geïnterpreteerd als het is aangetroffen op vindplaatsen waar het Romeinse leger was gestationeerd. Paardentuig aangetroffen op alle vindplaatsen die daarbuiten vallen wordt als civiel geïnterpreteerd.

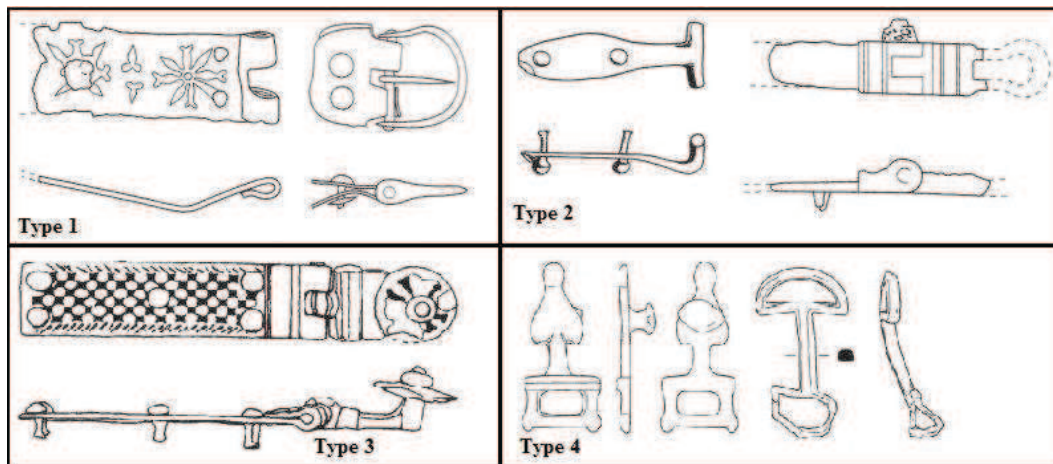
Daarnaast is er een onderscheid te maken in het tuigage van rij- en trekpaarden. Als het paard als rijpaard gebruikt wordt, bestaat het tuig uit het hoofdstel, het zadel, het borsttuig en de broek. Als het paard als trekpaard gebruikt wordt, voor de kar of ploeg, bestaat het tuig uit de volgende onderdelen: het hoofdstel, schoftstuk/haam, leidsels en de broek. De leren riemen geven paardentuig zijn vorm. Leer vergaat in de grond echter vrij snel. Wat wel bewaard blijft zijn de metalen, voornamelijk brons. De onderdelen waaruit het tuig bestaat zijn: de sluitingen, riemverdelers en versieringen (sierbeslag, passanten en hangers) (fig. 3).

De productie en onderhoud van paardentuig gebruikt door het Romeinse leger vond voornamelijk plaats in de (grotere) forten. De simpele werkzaamheden werden door soldaten in werkplaatsen uitgevoerd onder het toezicht van *immunes*; dit waren de vaklieden onder de soldaten en zij waren vrijgesteld van extra inspannende werkzaamheden en exercities. De *immunes* voerden ook het specialistische werk uit. Deze werkplaatsen zorgden voor werkverschaffing in rustige tijden. Het brons dat gebruikt werd om paardentuig te maken is niet het brons dat wij tegenwoordig kennen. Het is een verzamelnaam voor verschillende koperlegeringen (Van Es en Hessing 1994, 152, 154).

5.2 De typologie van het paardentuig

In deze paragraaf worden alle categorieën paardentuig die in Nederland worden aangetroffen beschreven. De indeling van deze typologie is gebaseerd op het boek van Nicolay. In zijn boek maakt hij een onderverdeling in hoofdstel, zadel en tuig. In deze paragraaf wordt alles echter per categorie beschreven en aangegeven waar het in het paardentuig werd gebruikt.

Sluitingen (naar Nicolay):

Figuur 4: Sluitingen typen 1, 2, 3 en 4 (naar Nicolay 2005, 406 - 407). Schaal onbekend.

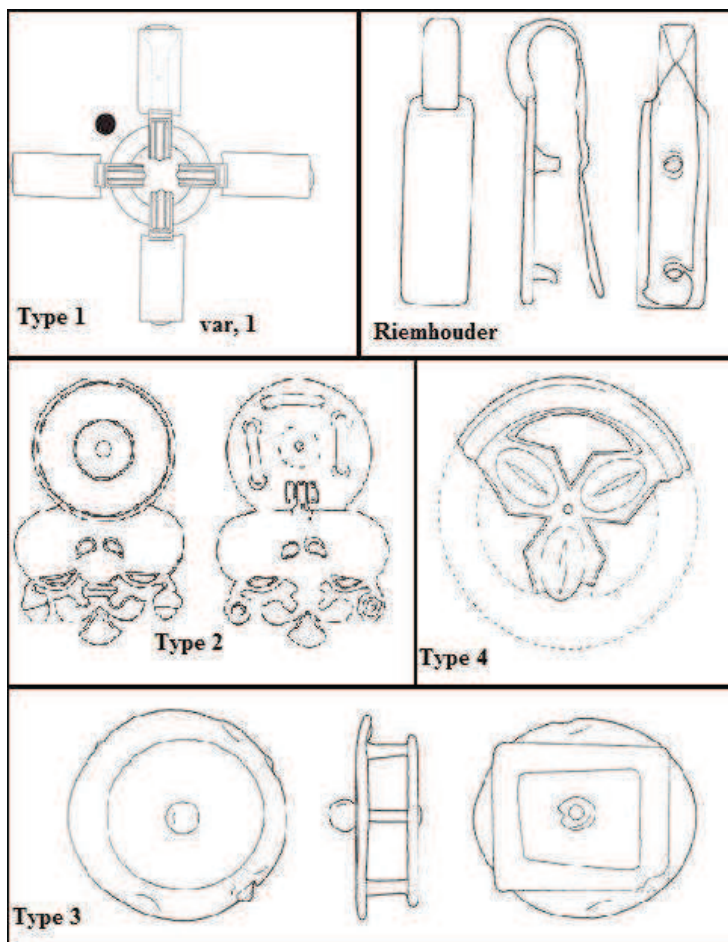
Sluitingen werden gebruikt om de verschillende riemen van het paardentuig aan elkaar vast te maken. Sluitingen zijn bij het hoofdstel, zadel en tuig gebruikt. In de 1^e eeuw zijn drie typen bekend. Het 1^e type bestaat uit een gesp waaraan een simpel stuk beslag is bevestigd. De gesp is c-vormig. Dit type komt voor van 50 tot 100 (fig.4). Het 2^e type is vrij eenvoudig, een T-vormige haak met aan de andere zijde een sleutelgatvormig oog. Het 3^e type bestaat uit een ronde knop welke ook in een sleutelgatvormig oog wordt gestoken (fig.4). Type twee en drie zijn te dateren vanaf 27 voor Chr. tot 100 (fig.4). Bij deze drie typen is er variatie mogelijk in de beslagtypen. Hierbij worden de volgende vijf varianten onderscheiden: 1: rechthoekige beslagen, 2: zandlopervormige beslagen, 3: enkele achtvormige beslagen, 4: dubbele achtvormige beslagen, 5: geribde beslagen (Nicolay 2005, 52).

Uit de 2^e en 3^e eeuw zijn ook een aantal typen bekend, deze worden doorgenummerd. Het 4^e type is een kleine ringgesp. Het 5^e type heeft een hartvormig beslag dat in een rechthoekig oog uitloopt. De linker riem wordt met een amandelvormige tegenknop aan de gesp bevestigd. De rechter riem wordt door de opening gehaald en met een beslagknop vastgezet. Het 6^e type heeft beugels met een rechthoekig en half rond oog. Hiermee worden twee riemen verbonden door middel van beslagknoppen. Kenmerkend voor dit type zijn de schuin afgewerkte randen (fig. 4). Er is echter enige overlap in het gebruik van de gespen. Zo geeft Nicolay ook aan dat er in een graf bij Esch (+/- 150-200) een gesp is gevonden van het 3^e type. Deze is gedateerd vanaf 27 voor Chr. tot 100 maar komt dus ook in een latere context voor (Nicolay 2005, 52).

Gespen zijn al vanaf de ijzertijd in gebruik. Dit maakt het lastig om te bepalen uit welke periode een gesp dateert. Onderscheidende kenmerken zijn de vorm en versiering van het beslag. Een gesp waarbij dit ontbreekt is dus vrij lastig te dateren. Ook komen gespen in de Romeinse tijd voor bij de uitrusting van soldaten. Deze gespen hebben vormen en versieringen die ook bij het paardentuig voor komen. Dit maakt het lastig om te bepalen voor welk doel de gesp is gebruikt.

Riemverdelers (naar Nicolay):

Riemverdelers verbinden verschillende riemen met elkaar. Bij zowel rijpaarden als trekpaarden worden deze verbindingsstukken bij alle onderdelen van het paardentuig gebruikt. Binnen deze categorie zijn er drie typen te onderscheiden.

Figuur 5: Riemverdelers typen 1, 2, 3 en 4 en een riemhouder (naar Nicolay 2005, 408, 412 - 413). Schaal onbekend.

Het 1^e type bestaat uit ringverdelers. Dit zijn de eenvoudige ringen en ringen waaraan 3 of vier riemhouders zijn bevestigd. Eenvoudige ringen zijn al vanaf de ijzertijd

in gebruik. In de Romeinse tijd werden ringen voor meerdere doeleinden gebruikt. Dit maakt eenvoudige ringen lastig te dateren als Romeins en al helemaal als paardentuig. Een vindplaats met een gesloten context waar meer paardentuig is aangetroffen is de ideale situatie. De ringverdelers met riemhouders zijn goed te dateren aan de hand van de riemhouders. Zie figuur 5 voor een ringverdeler van het type 1, variant 1 en een riemhouder. Een riemhouder is een bronzen beslagplaat met een verdikt oog dat aan de achterzijde een smalle tegenplaat heeft. De riemhouders zijn in een aantal varianten aan te treffen, variant 1-5 zijn gelijk aan die bij de sluitingen. Variant 6: Eikelvormige beslagen. Variant één en twee zijn te dateren vanaf 27 voor Chr. De vroege varianten hebben een korte beslagplaat. De andere varianten zijn vanaf 41 te dateren. In de collectie Naaldwijk 2007/2008 behoort vondstnummer 2 tot de ringverdelers (Nicolay 2005, 53).

Het 2e type riemverdeler wordt de *phalera*-verdeler genoemd. Deze bestaat uit een sierschijf met een hol centrum en een bolle buitenrand. Aan de achterzijde van de schijf zijn drie of vier rechthoekige beugels/ronde ogen bevestigd. De rechthoekige beugels zijn bedoeld om de riemen doorheen te schuiven; aan de ronde ogen worden riemen bevestigd met behulp van een riemhouder (fig. 5). De voorzijde van de schijf is vertind en kan versierd zijn. (Nicolay 2005, 54). De *phalera*-verdeler kan ook een hanger bevatten en is te dateren vanaf 30 tot 110 (Eschler-Derb 1999, 60).

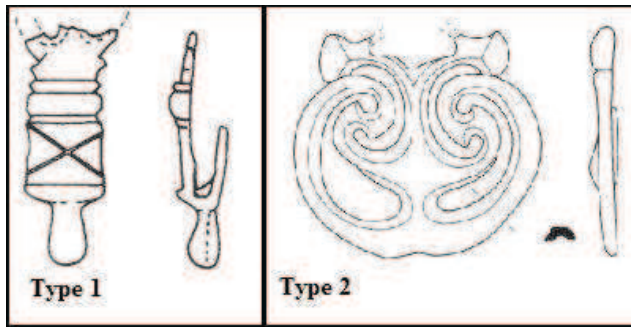
Het 3^e type riemverdeler dateert vanaf 110 tot 300. Het gaat om een ronde, opengewerkte schijf. Aan de buitenrand zijn rechthoekige of ronde ogen bevestigd. De riemen worden door de ogen gehaald en met een beslagknop vastgezet (fig. 5) (Nicolay 2005, 54).

Het 4^e type riemverdeler dateert vanaf 110 tot 300. Het gaat om een rond type met drie of vier rechthoekige openingen waar de riemen doorheen werden gehaald. Deze riemverdelers komen versierd of onversierd voor (fig. 5). Vondstnummer 05148 uit de collectie Naaldwijk 2007/2008 is een voorbeeld van een versierd type 4. Na 300 komen er geen riemverdelers meer voor (Nicolay 2005, 54).

Eindbeslagen (naar Nicolay):

Een eindbeslag wordt gebruikt als gewicht om het oprullen van hangende riemen tegen te gaan. Deze riemen bevinden zich op locaties waar twee of meer riemen van het tuig samenkomen. Ze worden niet bij het hoofdstel gebruikt. Het 1^e type eindbeslag bestaat uit een beslagplaat met aan de onderzijde een ronde of geribde knop. Aan de achterzijde zit een tong die om de riem kan worden gebogen. De vormvarianten

Figuur 6: Eindbeslagen typen 1 en 2 (naar Nicolay 2005, 413, 415). Schaal onbekend.

en datering zijn gelijk aan die van de riemhouders bij het 1^e type riemverdelers (fig. 6). Het 2^e type dateert van 100 tot 300. Dit type eindbeslagen is nauwelijks bekend. Het gaat hier om opengewerkte exemplaren (fig. 6) (Nicolay 2005, 55).

Sierbeslag (naar Nicolay):

Sierbeslag komt in vele varianten voor en heeft een decoratieve functie. Sierbeslag uit de 2^e en 3^e eeuw werd vaak gebruikt bij het bevestigen van riemen aan sluitingen en riemhouders. Bij zowel rijpaarden als tuigpaarden wordt sierbeslag gebruikt. Een aantal types sierbeslag zijn ook onder de militaria te rekenen. De vorm en versiering worden gebruikt om het sierbeslag behorende bij het paardentuig te determineren. De indeling van het sierbeslag is gemaakt aan de hand van de manier van bevestigen (Nicolay 2005, 55).

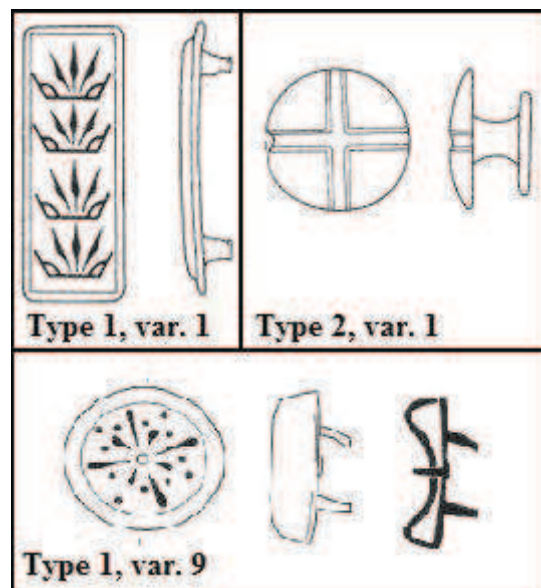
Het 1^e type sierbeslag heeft een of meerdere eenvoudige bevestigingsstiften aan de achterzijde. De stiften worden door het leer gestoken en aan de achterzijde met ronde tegenknoppen of smalle tegenplaten vastgezet. Deze manier van bevestigen komt alleen in de 1^e eeuw tot het begin van de 2^e eeuw voor (fig. 7). De verschillende varianten sierbeslag zijn als volgt (Nicolay 2005, 55-56):

1-6: Zijn gelijk aan de varianten 1-6 bij de sluitingen.

7: Vertinde, meestal met niëllo versierde *phalera* (ronde schijf).

8: Ruitvormig beslag met een onversierde, platte voorplaat.

9: Rond beslag, meestal vertint en met niëllo ingelegd. Aan de voorzijde kan een *phallus*-vormige applique aanwezig zijn (een *phallus* is een mannelijke geslachtsorgaan).

Figuur 7: Sierbeslag van het type 1, varianten 1 en 9, type 2 variant 1 (naar Nicolay 2005, 416, 418, 423). Schaal onbekend.

10: Rond beslag met vier knoppen langs de buitenrand. Een van de knoppen kan door een hangende *lunula* (sikkelvormig), een rond oog of scharnier zijn vervangen.

11: Peltavormig beslag met halve maan- of boonvormige openingen. De voorzijde kan met kamvormige banen niëllo zijn ingelegd.

12: Rechthoekig beslag met ronde knoppen aan beide uiteinden. Een deel heeft een *lunula* aan één van de lange zijden. Het beslag kan met niëllo en de *lunula* met niëllo of email zijn ingelegd.

13: *Phallus*-vormig beslag, bestaande uit een rechte *phallus* met twee rondingen ter plekke van het scrotum.

14: Langgerekt, ovaal of amandelvormig beslag met rozetvormige knoppen. Bij de ovale beslagen is vaak een centrale rib aanwezig. De amandelvormige exemplaren hebben vaak een hoekige bolling.

15: Rechthoekig beslag met een scharnier aan één van de lange zijden. Er kan niëllo zijn ingelegd.

16: Hartvormig beslag.

17: *Lunula*-vormig beslag.

18: Overige beslagen die niet aan een categorie toe zijn te wijzen.

De varianten 1, 3, 8 en 9 zijn te dateren vanaf 27 voor Chr., de varianten 2 en 13 zijn te dateren vanaf 14 en de overige varianten zijn te dateren vanaf 41. De einddatering is voor alle varianten gelijk en is ongeveer 110 (Nicolay 2005, 56).

Het 2^e type sierbeslag wordt bevestigd met een bevestigingsstift met een vaste, ronde tegenknop. Door de bevestigingsstift door een gleuf in het leer te steken wordt het beslag bevestigd. Dit werkt hetzelfde als de moderne knoop (fig. 7) (Nicolay 2005, 56).

Oldenstein dateert het sierbeslag met deze bevestigingsmethode van 150 tot 250 (Oldenstein 1976, 165). Geen enkele van de varianten is specifiek te dateren. De volgende varianten zijn te onderscheiden (Nicolay 2005, 56-57):

1: Rond en ovaal beslag dat in het geval van grotere exemplaren kan zijn opengewerkt.

2: Rond en ovaal met email ingelegd beslag.

3: Rond, rozetvormig beslag.

4: Hoedvormig beslag met een centrale bolling en een vlakke of iets bolle buitenrand die vaak met een gegraveerde lijn is versierd.

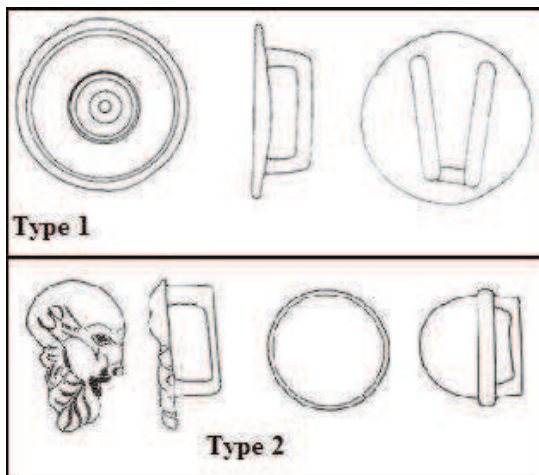
5: Schelpvormig beslag, deels voorzien van ribben. Een oog voor een hanger kan aanwezig zijn.

- 6: Rechthoekig of vierkant beslag dat met ribben of email kan zijn versierd. Het centrale deel is bij een deel van de vierkante beslagen piramidevormig.
- 7: Ruitvormig beslag, deels ingelegd met email.
- 8: ‘Wapenschildbeslag’ met concave lange zijden en veelal schuinaflopemde randen. De voorzijde kan met email zijn versierd.
- 9: Peltavormig beslag, eenvoudiger van uitvoering dan type 1,11. De beslagplaat kan uit verschillende peltavormige motieven zijn opgebouwd en met email zijn ingelegd. De pelta is bij complexere stukken uit twee gestileerde dolfijnen opgebouwd. Ronde beslagen, bestaande uit twee gespiegelde pelta’s, behoren ook tot deze variant.
- 10: Amandelvormig beslag, door de aanwezigheid van een centrale rib deels *vulva* vormig (naar het vrouwelijke geslachtsorgaan).
- 11: Amandelvormig beslag met afgeplatte uiteinden, deels met geribde uiteinden.
- 12: Langgerekt, rechthoekig beslag met halfronde uiteinden. Aan een van de lange zijden of uiteinden kan zich een oog voor een hanger bevinden.
- 13: Langgerekt, geribd beslag. Het beslag toont een grote vormvariatie.
- 14: Gevleugeld beslag met een smal middendeel en een rozet- of V-vormige verbreding aan beide uiteinden.
- 15: Sierbeslag, opgebouwd uit trompetvormige motieven. Het beslag vertoont grote vormvariatie.
- 16: *Lunula*-beslag met bolle armen die aan de onderzijde in twee ronde knoppen uitlopen.
- 17: *Vulva*-vormig beslag met een zeshoekig grondvlak en een centrale, koffieboon- of *vulva*-bolling. Het *vulv*-motief kan door een centrale bolling zijn vervangen en aan een van de lange of korte zijden kan een oog voor een hanger zijn aangebracht.
- 18: *Phallus*-beslag vergelijkbaar met de exemplaren uit de voorgaande periode.
- 19: Plat hartvormig beslag met een kenmerkende, amandelvormige tegenknop.
- 20: Bol, druppelvormig beslag (Nicolay 2005, 56-57).
- 21: Overige beslagen; hieronder vallen alle beslagen die niet aan een specifieke categorie zijn toe te wijzen.

Passant (naar Nicolay):

Een passant is zowel bij rij- als tuigpaarden in gebruik geweest. Het is een sierelement waarbij aan de achterzijde één of twee rechthoekige riemhouders zijn bevestigd. Met deze riemhouders kunnen ze over een riem worden geschoven. Om de passant bij verticale riemen op zijn plaats te houden is er bij een aantal varianten een

Figuur 8: Passant van het type 1 en 2 (naar Nicolay 2005, 434, 437). Schaal onbekend.

centrale nagel aanwezig. Er is onderscheid te maken tussen twee typen passanten: Het 1^e type heeft een *phalera*-vorm die meestal is vertind en met niëllo ingelegd (fig. 8). Er kan bij *phalera*-passanten een hanger aan bevestigd zijn. Ze dateren van 41 tot 68 en hebben een centrale nagel (Nicolay 2005, 58).

Bij het 2^e type passant vertoont de voorplaat een grote variatie. De vormvarianties zijn hetzelfde als bij het 1^e en 2^e type sierbeslag. Deze indelingen en

dateringen kunnen worden aangehouden. De passanten hebben echter geen verschil in bevestigingswijze en ze hebben geen centrale nagel (fig. 8) (Nicolay 2005, 58).

Hanger (naar Nicolay):

Hangars werden gebruikt bij zowel rij- als tuigpaarden als versiering. Er is een indeling in twee typen te maken aan de hand van vorm, wijze van ophangen en decoratie.

Het 1^e type is te dateren in de 1^e eeuw (fig. 9). De volgende vormvarianten zijn te onderscheiden (Nicolay 2005, 59):

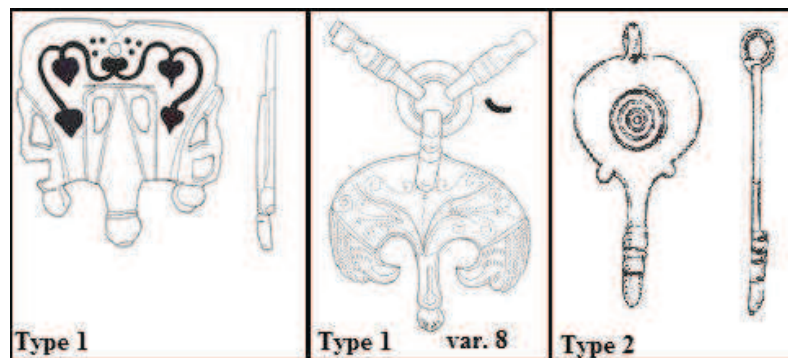
1: Driebladshanger,

bestaande uit een centraal blad met een

naar buiten gebogen blad aan weerszijden. Het centrale blad is bij de luxere exemplaren verdikt. Niëllering is een veel voorkomende versieringswijze.

2: Gevleugelde hanger met een ovale basisvorm, aan de onderzijde uitlopend in een rozetvormige knop. Met puntlijnen kunnen decoratieve motieven zijn aangebracht.

3: Gevleugelde hanger met een lusvormig oog dat aan de voorzijde in een gestileerde kop van een eend of gans uitloopt.

Figuur 9: Hangars van het type 1, 1 variant 8 en type 2 (naar Nicolay 2005, 438, 442, 443). Schaal onbekend.

- 4: Ovale hanger, aan de onderzijde veelal in de vorm van een pelta- of rozetvormig motief opengewerkt.
- 5: Hanger bestaande uit een enkel blad. De voorzijde kan met puntlijnen zijn versierd.
- 6: Peltavormige hanger met een opengewerkte, pelta- of rozetvormige knop aan de onderzijde. Het onderste deel van de hanger kan ook puntig van vorm zijn en in een biconische knop uitlopen.
- 7: Ronde, ovale of druppelvormige hanger, deels met concentrische ribben en groeven versierd.
- 8: *Lunula*-hanger met platte, hangende armen die in ronde knoppen kunnen uitlopen. Aan de binnenzijde van de *lunula* is vaak een kleine, druppelvormige hanger bevestigd (fig. 9).
- 9: *Phallus*-hanger waarbij de uiteinden van de *phallus* zowel naar beneden als naar boven kunnen wijzen. Aan de grotere exemplaren kunnen druppelvormige hangers zijn bevestigd.
- 10: Lancet- en ruitvormige hangers, uitlopend in een ronde of biconische knop.
- De varianten 1 en 2 hebben een klein, rond oog waarmee ze aan het scharnier van bijvoorbeeld een *phalera* bevestigd waren. Varianten 3 tot 8 en 10 hebben een eenvoudig, lusvormig oog. Deze kan naar achter of naar voren zijn gebogen. Hierdoor kan met een simpele beslagplaat de hanger direct op het leer worden bevestigd. Variant 9 is afwijkend. Met een groot, rond oog en een reep leer kunnen ze bevestigd worden. Vanaf 27 voor Chr. zijn de varianten 8 en 9 al in gebruik. De varianten 1-3 zijn in gebruik vanaf 14. De overige varianten zijn in gebruik vanaf 41. Deze overige vormen vervangen de varianten 1-3 in ongeveer 90. Alle varianten eindigen rond 120 (Nicolay 2005, 59).

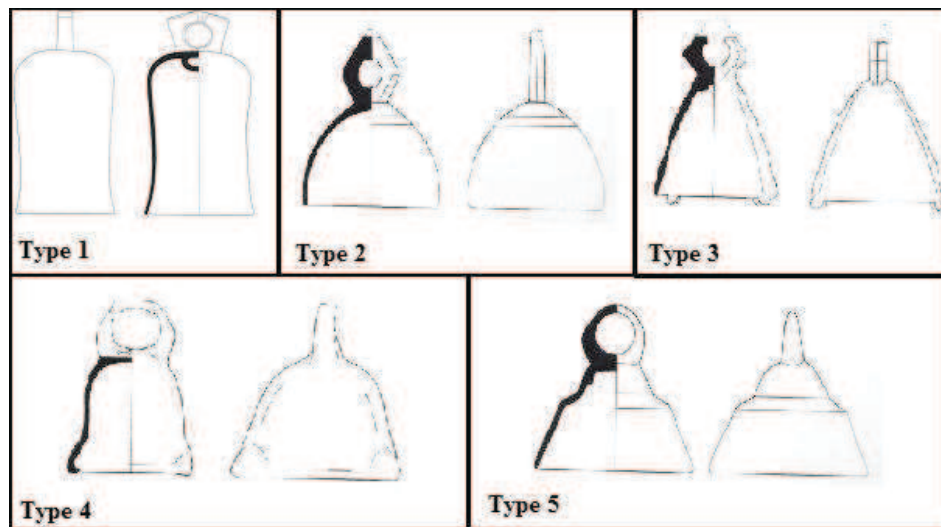
Het 2^e type hangers is niet nauwkeuriger te dateren dan 2^e en 3^e eeuw (fig. 9). De volgende vormvarianten zijn te onderscheiden (Nicolay 2005, 60):

- 1: Ronde, ovale en druppelvormige hangers.
- 2: Hartvormige hanger met een in de vorm van een pelta opengewerkte bovenzijde.
- 3: Hartvormige hanger, aan de onderzijde uitlopend in een *phallus*-motief.
- 4: *Phallus*-hanger met een groot, rond oog. Bij een deel van de hangers is het oog ook vervangen door een opening in het verdikte middendeel. Daarnaast kan de hanger uit het scrotum met een naar voren stekende *phallus* bestaan, waarbij veelal het bovenlichaam van een menselijk figuur is weergegeven.
- 5: *Lunula*-hanger, waarbij de armen van de *lunula* naar binnen zijn gebogen en in ronde knoppen uitlopen.

6: Massieve, eikelvormige hanger.

7: Een opengewerkte pelta-, drup- of hartvormige hanger, veelal met een ronde of rozetvormige eindknop (Nicolay 2005, 60).

Bellen (naar Nicolay):

Figuur 10: Bellen van het type 1 tot en met 5 (naar Nicolay 2005, 447, 448). Schaal onbekend.

Bronzen bellen hebben ook deel uitgemaakt van het paardentuig. Het kan bij rij- en tuigpaarden worden gebruikt. Er zijn vijf typen bellen bekend, gebaseerd op Nicolay. Het 1e type is een hoge bel met een ovale doorsnede, een concaaf middendeel en een rechthoekig oog (fig. 10). Het 2^e type is een halfronde bel met een ronde doorsnede en een ruitvormig oog. De buitenzijde is veelal vertind en op de schouder en buik kunnen twee of meer groeven zijn aangebracht (fig. 10). Het 3^e type is een hoge, conische bel met een afgeronde, vierkante doorsnede en een ruitvormig oog. Langs de onderrand bevinden zich op de hoekpunten verdikkingen of druppelvormige knoppen. De buitenzijde kan vertind zijn (fig. 10). Deze drie typen zijn in gebruik vanaf ongeveer 27 voor Chr./14 na Chr. tot ongeveer 100. Het 2^e type komt heel zeldzaam, in een uitvoering zonder groeven, nog later dan 100 voor. Het 4^e type is een conische bel met een rechthoekige doorsnede en een afgerond, ruitvormig oog. De onderrand kan op de hoekpunten een lichte bolling vertonen (fig. 10). Het 5^e type is een conische bel met een gefacetteerde schouder en een rond oog (fig. 10). Deze twee typen komen vanaf 100 tot 300 voor. Uit de 4^e en 5^e eeuw zijn geen typen bekend. Bellen daterend uit de 2^e en 3^e eeuw lijken echter wel nog later in gebruik te zijn geweest (Nicolay 2005, 61-62).

Amuletten (naar Nicolay):

Deze vondstcategorie wordt vaak in verband gebracht met paardentuig. Ze zijn mogelijk gebruikt vanwege de beschermende functie die amuletten kregen toegekend. Ze zijn waarschijnlijk gedragen op de borst van het paard en behoren daardoor onder de categorie tuig. Er kunnen twee typen amuletten worden onderscheiden. Het 1^e type heeft ronde schijven, geproduceerd uit het gewei van een edelhert. Aan de hand van de versiering zijn de volgende varianten, overgenomen uit Nicolay, te onderscheiden (Nicolay 2005, 62-63):

- 1: Exemplaren met een *phallus*-voorstelling.
- 2: Exemplaren met een V-vormig *vulva*-motief.
- 3: Exemplaren met een gepolijste bolling.
- 4: Exemplaren met een vlakke, onversierde voorzijde.

Op enkele exemplaren zijn resten van ijzeren en bronzen nagels aangetroffen. Ook is er een exemplaar bekend waarop kalkresten aanwezig zijn. Gezien de afbeeldingen op grafstenen zouden er amuletten bij het paardentuig zijn gebruikt. Ze zijn gedurende de hele Romeinse periode in gebruik geweest (Nicolay 2005, 62-63).

Het 2^e type is *lunula*-vormig. De armen van de *lunula* worden gevormd door de tanden van een everzwijn. De tanden zijn in een bronzen houder bevestigd met daaraan twee ogen om het amulet op te hangen. Dit type dateert voornamelijk uit de 1^e eeuw maar komt ook in de 2^e en 3^e eeuw nog voor (Nicolay 2005, 63).

Ruitersporen

Een ruiterspoor hoort niet bij het paardentuig maar houdt wel verband met het berijden van paarden. Ze worden door ruiters aan de achterzijde van hun enkels/voeten gespspt om daarmee de paarden makkelijker voorwaarts te houden. Een ruiterspoor bestaat uit een halfronde beugel die met een leren riem aan de achterzijde van de enkel/voet wordt gespspt. Aan deze beugel zit een metalen knop bevestigd. Er zijn drie verschillende typen ruitersporen bekend. Het 1^e type is vrij smal met een halfronde vorm. Ze omsluiten de hele hak en hebben aan beide uiteinden rechthoekige, naar buiten gerichte ogen. Ze zijn in gebruik vanaf 27 voor Chr. tot ongeveer 100 (fig. 11). Het 2^e type heeft dezelfde halfronde vorm als type 1. Het verschil ten opzichte van type 1 zijn de ogen aan de uiteinden van de spoor. Er zijn drie varianten mogelijk:

1: Paddestoelvormig.

2: T-vormig.

3: Simpel naar buiten gebogen.

De punt van de spoor is vrij groot en bol. Dit type spoor is in de 2^e en 3^e eeuw in gebruik gebleven. Het laatste type sluit volledig om de hak heen. De armen van de spoor zijn niet gelijk van lengte en lopen uit in ronde nietplaten. Op de plek van de spitse knop is aan de bovenzijde

een 3^e arm met een ronde nietplaat of naar voren stekende lus bevestigd. Dit type spoor heeft ook weer twee varianten.

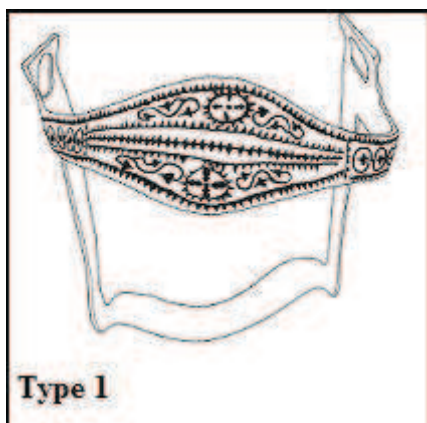
1: De ronde of halfronde nietplaat heeft dezelfde breedte als de beugel.

2: De ronde of halfronde nietplaat is twee keer zo breed als de beugel.

De 1^e variant is te dateren vanaf 300 tot 350. Na 350 wordt variant 2 de standaard tot aan ongeveer 390 (Nicolay 2005, 63).

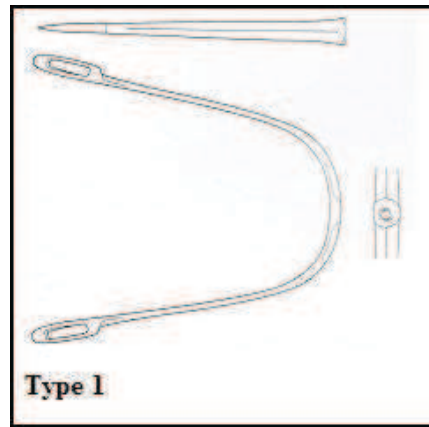
Kaptoom (naar Nicolay):

De ruiter of menner kan het paard sturen met behulp van de teugel. De teugel is bevestigd aan het bit of de kaptoom. Op het bit komt druk te staan zodra de ruiter of menner aan de teugel trekt en daarmee is het paard te sturen. De kaptoom wordt ook wel een hackamore genoemd en is een vervanging voor het bit. Op Romeinse grafstenen worden paarden veel afgebeeld met een kaptoom en een bit. Mogelijk is dat er met beide

Figuur 12: Kaptoom van het type 1 (naar Nicolay 2005, 402). Schaal onbekend.

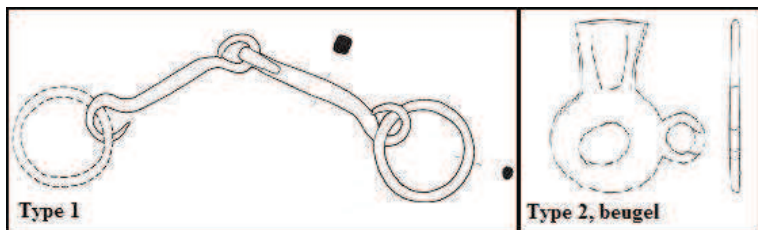
middelen tegelijk werd gereden. Een bit voor de zachte hulpen en de kaptoom voor de momenten waarop het paard niet gehoorzaam was. Er zijn een aantal typen te onderscheiden aan de hand van de (versierde) neusband. Deze typen zijn regionaal gebonden. Het 1^e type komt voor in de Rijnlandregio. Het gaat om een ruitvormige, meestal met horizontale ribben versierde verbreding van de neusband (zie fig. 12). Het 2^e type heeft een neusband waarbij de verbreding aan de onder- en bovenkant in een spitse punt met ronde knop

Figuur 11: Ruiterspoor van het type 1 (naar Nicolay 2005, 449). Schaal onbekend.

uitloopt. Deze vorm is voornamelijk in Pannonië en Italië te vinden. Het 3^e type heeft een eenvoudige, rechte neusband. Hierop zijn ronde of rozetvormige appliques aangebracht. Dit type heeft een minder vastomlijnde verspreiding en zijn onder andere in het Rijnlandgebied aangetroffen (Nicolay 2005, 48).

Bitten (naar Nicolay):

Figuur 13: Bit van het type 1 en een bitbeugel behorende bij het type 2 (naar Nicolay 2005, 403, 405). Schaal onbekend.

Het bit bestaat uit een metalen stang die een aantal keer “gebroken” kan zijn. De stang is in de mond geplaatst met aan de ringen teugels om zo te kunnen sturen. Er zijn vier verschillende types Romeinse bidden bekend. Het 1e type is een eenvoudig, enkel “gebroken” bit met los draaiende ringen. Enkel gebroken betekent dat het bit in het midden één scharnierpunt heeft. Het bit is al in de IJzertijd in gebruik en blijft dat de hele Romeinse periode. In de 2e en 3e eeuw komen ook bidden voor waarbij de ringen zijn vervangen door opengewerkte schijven (fig. 13). Het 2e type is een bit dat als een hefboom werkt. Het wordt ook wel een kneveltrens genoemd. Als basis is er een enkel gebroken bit. Aan dit bit is aan beide zijden een haaks geplaatste beugel bevestigd (fig. 13). Deze beugels hebben ogen op verschillende hoogtes waaraan de teugels kunnen worden bevestigd. Er zijn twee varianten te herkennen.

1: Het bit is recht van vorm en de beugels lopen aan de achterzijde uit in lusvormige ogen.

2: Het bit maakt een omegavormige lus en de uiteinden van het bit bestaan uit ronde ogen.

Beide varianten beginnen rond 27 voor Chr. en variant 1 eindigt rond 60. De 2^e variant is tot ongeveer 260 te dateren. Het 3^e type bit is afgeleid van het 2^e type. Het verschil is dat aan het bit een beugel is bevestigd die onder de mond van het paard doorloopt. Er zijn dezelfde varianten met bijbehorende datering te onderscheiden als bij type twee. Het 4^e type bit is een zogenaamde stang. Dit is een ongebroken bit met aan beide zijden een beugel bevestigd. Aan deze beugels kunnen de teugels worden bevestigd. De stang is

door de beugel geschoven en het uiteinde omgevouwen. De datering van deze stang is 0 tot 50 (Nicolay 2005, 48-49)

Hoofdkap (naar Nicolay):

De hoofdkap is een ceremonieel voorwerp. Tijdens parades en ceremoniën werd deze kap gebruikt om het hoofd van het paard te versieren. Er zijn twee types hoofdkappen te onderscheiden. Het 1^e type is van leer en op de plek van de ogen zijn ronde gaten waar bronzen oogbeschermers werden geplaatst. Deze oogbeschermers zijn met riemen direct aan het hoofdstel bevestigd. Er zijn twee varianten oogbeschermers:

1: Bolle, opengewerkte oogbeschermers.

2: Spits toelopende oogbeschermers.

Beide varianten zijn in gebruik geweest vanaf 0 tot 120. Het 2^e type hoofdkap is geheel van brons. De oogbeschermers zijn nog steeds aanwezig maar nu geïntegreerd in de bronzen kap. De oogbeschermers zijn opengewerkt. Het rijkversierde middenstuk is verbonden met de twee zijkanten door middel van scharnieren. Dit type is vanaf 100 tot ongeveer 250 te dateren (Nicolay 2005, 50).

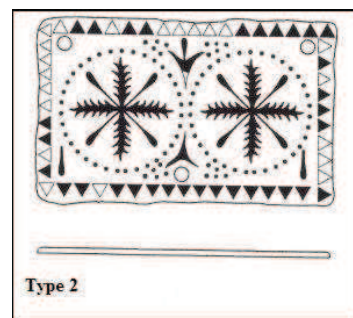
Zadelbeslag (naar Nicolay):

Het Romeinse zadel bestaat uit een kern van hout dat is overtrokken met leer. De hoorns waaraan de ruiter zijn stevige zit ontleent zijn bekleed met brons. Onder het zadel bevond zich een kleed om de rug van het paard te beschermen. Bij parade-uitrustingen wordt vaak gezien dat tussen het kleed en het zadel een aantal riemen met beslag wordt gehangen. Dit beslag is archeologisch terug te vinden. Er zijn twee typen te onderscheiden:

1: Opengewerkte beslagen.

2: Met geprofileerde cirkels versierd beslag (fig. 14).

Type 1 begint rond 27 voor Chr. en eindigt ongeveer rond 100. Type 2 dateert van 41 tot ongeveer rond 100 (Nicolay 2005, 51).

Figuur 14: Zadelbeslag van het type 2 (naar Nicolay 2005, 405).
Schaal onbekend.

5.3 Het gebruik van het paardentuig

In de periode voordat de Romeinen West-Nederland veroverden zijn de politieke leiders tevens militair leider. Boeren waren in tijden van dreiging in dienst van het leger en namen daarbij hun eigen wapens en/of paard mee. Dit zorgt voor een vermenging van de civiele- en militaire context. Het militaire of civiele gebruik van paardentuig is dan niet aan te tonen (Nicolay 2005, 11).

Toen Caesar West-Nederland veroverde had hij hulptroepen, *auxilia*, in dienst die uit de plaatselijke bevolking werden gerekruteerd. Deze *auxilia* hadden een ongeorganiseerd en tijdelijk karakter. Toen Augustus de macht overnam veranderde dit en kregen de *auxilia* ook een systeem met *cohors* (een *cohors* bestond uit vijfhonderd of duizend man en werden ingedeeld naar volk of wapentype) en *alae* (een *alae* is een eenheid van vijfhonderd ruiters). Tevens werden ze een vast onderdeel van het Romeinse leger. Er is een duidelijke onderscheid tussen niet-militairen, militairen en ex-militairen. Gedurende deze periode krijgen de soldaten hun paardentuig via het leger en zijn ze archeologisch herkenbaar. Deze duidelijke scheiding tussen militair en civiel vervaagt na de 1^e eeuw langzaam. Militair paardentuig lijkt ook door de burgers te worden aangeschaft. In de 3^e eeuw verdwijnt de beschermende functie van de *limes* en naast legerkampen zijn er nu ook versterkte steden. De grensgebieden worden naast de in steden ondergebrachte soldaten ook verdedigd door ex-militairen en burgers. De scheiding tussen militair en civiel is nog aanwezig, ook weer in het paardentuig. In de 4^e eeuw zijn er alleen nog versterkte, semi-militaire steden. Het leger heeft wederom weer hulptroepen in dienst, ditmaal *foederati* genoemd. In de 5^e eeuw is het onderscheid tussen militair en civiel weer geheel verdwenen. De machtsposities zijn weer in handen van leiders die zowel een civiele als militaire functie hebben (Nicolay 2005, 11-12).

6 Het paardentuig van Naaldwijk en de Scheveningseweg

Op zowel de vindplaats in Naaldwijk als aan de Scheveningseweg is een relatief grote hoeveelheid paardentuig aangetroffen. Van belang is hierbij de samenstelling van dit paardentuig. Welke types zijn er aangetroffen? In welke hoeveelheden? Wat is daaruit te concluderen? Deze vragen staan in dit hoofdstuk centraal.

6.1 Typochronologie van het paardentuig uit Naaldwijk

Zoals in hoofdstuk 5 is beschreven kan het onderscheid tussen paardentuig en militaria niet altijd gemakkelijk worden gemaakt. Daarom is er voor gekozen om alleen de voorwerpen tot het paardentuig te rekenen die aan de hand van diverse publicaties als paardentuig te determineren zijn. In bijlage 1 bevindt zich de catalogus met een korte beschrijving van alle voorwerpen. Daarom zal hier niet worden ingegaan op de individuele voorwerpen. De datering en archeologische context van het paardentuig is bij deze nederzetting belangrijk. In fase zes heeft hergebruik van onder andere metaal plaatsgevonden. Als het paardentuig aan deze fase te relateren is, kan het ook afkomstig zijn van nederzettingen uit de omgeving.

Tabel 1: Aantallen paardentuig per categorie voor Naaldwijk.

Groepen	Naaldwijk
Riemverdeler	6
Sierbeslag	12
Hanger	2
Bel	1
Totaal	21

In Naaldwijk zijn gedurende de campagnes in 2004, 2007 en 2008 in totaal 21 stuks paardentuig gevonden. De opgravingen uitgevoerd in Naaldwijk omvatten het grootste deel van de nederzetting. Dit betekent dat de hoeveelheid paardentuig bij extra opgravingen waarschijnlijk niet exponentieel zal groeien. De aangetroffen categorieën zijn hangers, riemverdelers, bellen en sierbeslag. In tabel 1 zijn de aantallen daarvan weergegeven. Binnen deze categorieën is ook nog een onderscheid te maken in verschillende types met, indien nodig, variaties. Voor de typologie zie hoofdstuk 5, paragraaf 2.

Er zijn zes riemverdelers aangetroffen in Naaldwijk. Twee stuks met de vondstnummers 0000.01 en 0000.02 zijn in de publicatie van Van der Feijst als riemhouders gedetermineerd. Vondstnummer 0000.01 is volgens Van der Feijst mogelijk

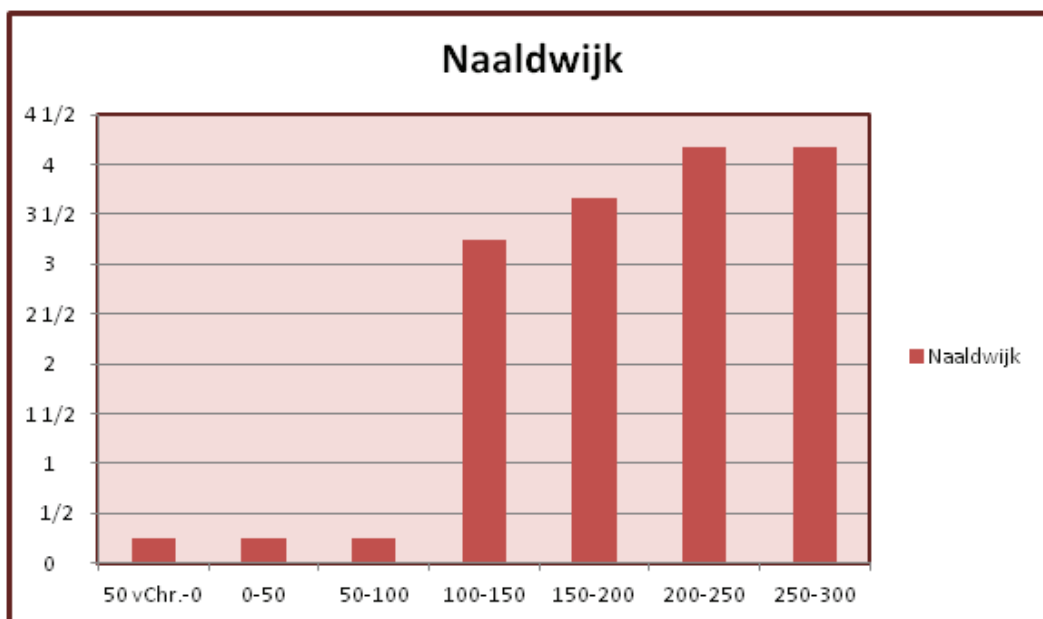
heupgordel-beslag. Naar mijn idee lijken heupgordelbeslag en vondst 0000.01 niet zodanig op elkaar dat er sprake is van eenzelfde stuk beslag. In dit geval worden ze beide als riemhouders beschouwd. Een derde riemhouder is vondstnummer 06015. De drie andere stuks zijn allen riemverdelers. Ze zijn op basis van de typologie door Nicolay van het 1^e, 2^e en 4^e type.

Tabel 2: Aantallen paardentuig uit Naaldwijk, gespecificeerd.

Groepen	Naaldwijk 2004/2007/2008
Riemverdelers:	
Type 1	1
Type 2	1
Type 4	1
Riemhouders:	
Variant 3	3
Sierbeslag:	
2.1	4
2.2	1
2.17	2
2.21	1
Indet	4
Hangers:	
2.1	1
2.3	1
Bel	
Type 5	1
Totaal	21

Er zijn twaalf stuks sierbeslag aangetroffen bij de opgravingen te Naaldwijk. Ze zijn allen van het 2^e type. De volgende varianten zijn te onderscheiden: 1, 2, 17, 21 en een viertal indetexemplaren. Van de indetexemplaren is geen type of variant te bepalen in verband met het ontbreken van bijvoorbeeld de bevestigingsstift. Ze behoren wel tot het paardentuig. De twee hangers zijn beide van het 2^e type. De bevestiging van deze hangers is door middel van een afgesloten, rond oog. De hangers zijn een variant 1 en 3. Ook is er in Naaldwijk een bel aangetroffen. Deze behoort tot het 5^e type. Dit is gebaseerd op de vorm van het oog en de aanzet tot de schouder. Dit in tegenstelling tot de determinatie in Van der Feijst als een type 2 of 3. In tabel 2 staan de bovenstaande, gespecificeerde, aantallen weergegeven.

Niet alle stukken paardentuig waren te dateren. Het gaat daarbij om de vondstnummers 0225.01 (sierbeslag, indet), 0648.08 (sierbeslag, indet), 1072.11 (sierbeslag, indet), 2 (Riemverdeler) en 06015 (riemverdeler, riemhouder). Aan de hand van de dateringen van het overige paardentuig is een grafiek gemaakt (fig. 15). Gekozen is om de duur van de Romeinse tijd in Nederland te verdelen in periodes van vijftig jaar. Valt de datering van een stuk paardentuig binnen drie van deze periodes dan telt het voor één derde per periode mee. Als voorbeeld: een stuk paardentuig is gedateerd van 100 tot 200. Het telt mee in de perioden 100-150 en 150-200 mee voor één tweede. Zo is er duidelijk te zien wanneer welk stuk paardentuig in gebruik is geweest.

Figuur 15: Grafiek met de datering van het paardentuig uit Naaldwijk.

Wat opvalt aan de grafiek is dat één stuk paardentuig een afwijkende vroege datering heeft. Het gaat om een hanger met het vondstnummer 1101.1. Dit stuk paardentuig is gedateerd van 15 voor Chr. tot 120. Dit zou kunnen duiden op het gebruik van paarden in de vroege fase van de nederzetting. Het is echter maar één stuk en daar kunnen geen conclusies uit worden getrokken. Daarom wordt het paardentuig uit Naaldwijk in periode 100-300 gedateerd. Dit valt samen met de 2e, 3e, 4e en 5e bewoningsfase.

Twee stukken paardentuig zijn afkomstig uit de aangetroffen archeologische sporen. De andere stukken paardentuig komen uit de bouwvoor of de lager gelegen vondstenlagen in het westelijke, hoge gedeelte van de nederzetting. Vondstnummer

01347 is gedateerd van 120 tot 300 en komt uit een nederzettingssloot behorende bij bewoningsfase vijf. Vondstnummer 02466 is gedateerd van 120 tot 300 en komt uit een nederzettingssloot die door T. Goossens in eerste instantie tot de 2^e fase werd gerekend. Het aardewerk afkomstig uit deze nederzettingssloot heeft echter een ruime dateringsmarge die gelijk is aan de datering van het paardentuig. De nederzettingssloot kan dus ook uit de 3^e, 4^e of 5^e bewoningsfase dateren (in persona T. Goossens, 12-01-2012).

Het paardentuig is typologisch te dateren uit de midden-Romeinse periode. De beschikbare archeologische context bevestigt dit beeld. Er is geen reden om aan te nemen dat het paardentuig uit fase 6 dateert. Het paardentuig is dus niet op de vindplaats terechtgekomen door hergebruik van Romeins materiaal in de 6^e fase. Het aangetroffen paardentuig is dus representatief voor de rurale inheemse nederzetting. Het aangetroffen paardentuig kan gezien het karakter van de nederzetting civiel geïnterpreteerd worden.

6.2 Typochronologie van het paardentuig van de Scheveningseweg

Aan de Scheveningseweg werden van 1984 tot 1987 dertien stuks paardentuig gevonden. De aangetroffen categorieën zijn hangers en sierbeslag. In tabel 3 staan de aantallen per categorie weergegeven. Binnen deze categorieën is ook nog een onderscheid te maken. Het gaat hierbij om de variaties. Voor de typologie zie hoofdstuk 5, paragraaf 2.

Er zijn twaalf stuks sierbeslag aangetroffen aan de Scheveningseweg. Ze zijn allen van het 2^e type. Het gaat om de varianten 1, 4, 9, 17 en 21. Verder is er 1 hanger aangetroffen. Deze is van het 1^e type, variant 10. In tabel 4 staan de aantallen weergegeven.

Tabel 3: Aantallen paardentuig per categorie voor de Scheveningseweg.

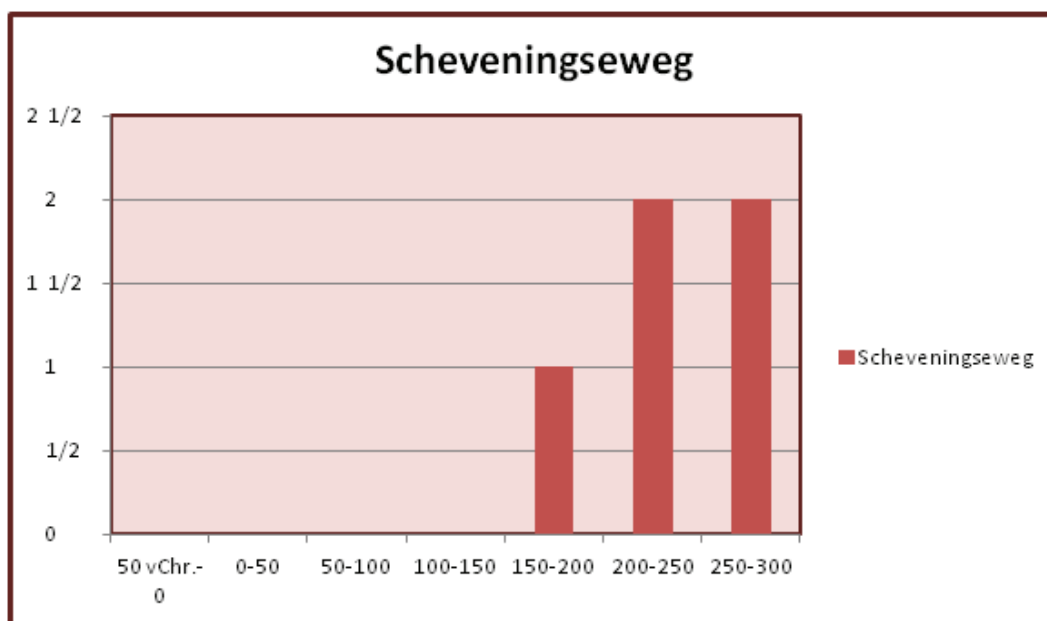
Groepen	Scheveningseweg
Riemverdeler	0
Sierbeslag	12
Hanger	1
Bel	0
Totaal	13

Tabel 4: Aantallen paardentuig van de Scheveningseweg, gespecificeerd.

Groepen	Scheveningseweg
Riemverdeler	0
Sierbeslag:	
2.1	6
2.4	2
2.9	2
2.17	2
2.21	1
Hanger:	
Type 1.10	1
Bel	0
Totaal	13

De volgende vondstnummers konden niet worden gedateerd: 4372.2 (hanger type 1.10), 2421.1 (sierbeslag type 1.11/2.9), 3192.1 (sierbeslag type 1.11/2.9), 896.2 (sierbeslag type 2.1), 800.1 (sierbeslag type 2.1), 2339.1 (sierbeslag type 2.1), 4240.4 (sierbeslag type 2.1) en 4144.1 (sierbeslag type 2.4). Aan de hand van de dateringen van het overige paardentuig is een grafiek gemaakt (fig. 16). Hierbij is dezelfde methode gehanteerd als bij de datering van het paardentuig uit Naaldwijk. Het paardentuig is te dateren van 150 tot 300. Als dit vergeleken wordt met de datering van de 2^e bewoningsfase, 190 tot 250, blijkt dat het paardentuig alleen voorkomt tijdens deze bewoningsfase.

Het paardentuig is typologisch te dateren uit de midden-Romeinse periode. De datering van het paardentuig is gelijk aan de datering van de 2^e bewoningsfase van de nederzetting. Op basis van deze overeenkomstige datering kan worden geconcludeerd dat het paardentuig afkomstig is uit de militaire *vicus* en kan het paardentuig militair geïnterpreteerd worden.

Figuur 16: Grafiek met de datering van het paardentuig van de Scheveningseweg.

7 Een vergelijking van Naaldwijk met de Scheveningseweg

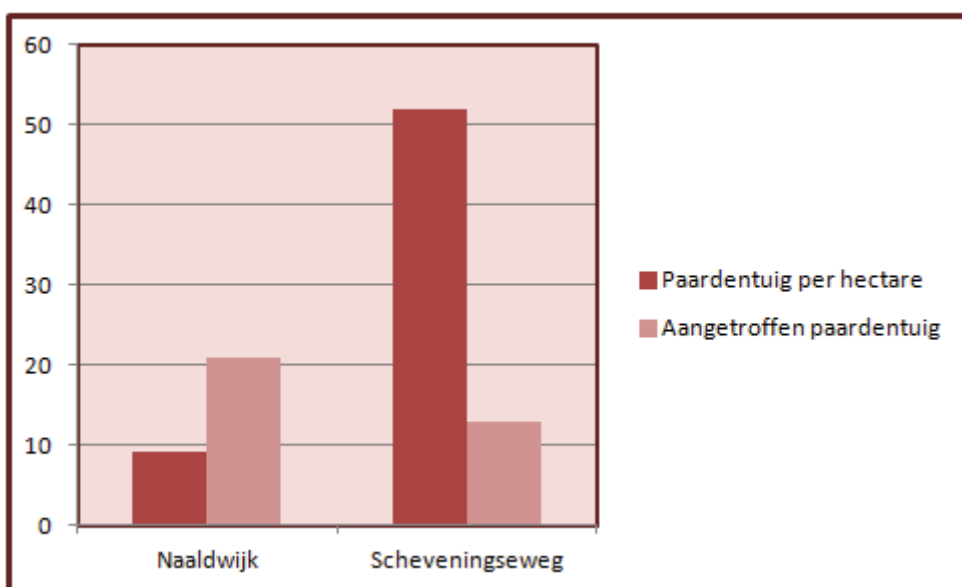
Tussen het paardentuig aangetroffen op beide vindplaatsen zijn grote verschillen. Wat zijn deze verschillen en hoe kunnen ze verklaard worden? Dit is van belang bij het vergelijken van beide vindplaatsen. Wat zijn de verschillen tussen het paardentuig van een inheemse nederzetting en een *vicus*?

7.1 De hoeveelheid en typologie van het paardentuig

De aantallen paardentuig die zijn aangetroffen in Naaldwijk en aan de Scheveningseweg zijn verschillend. In Naaldwijk zijn 21 stuks aangetroffen en is ongeveer 80 % van de totale nederzetting opgegraven. Als wordt aangenomen dat de verspreiding van het paardentuig op de gehele nederzetting hetzelfde is, zijn er in totaal op de hele nederzetting $26 \frac{1}{4}$ stuks paardentuig aan te treffen. Om de nederzetting te Naaldwijk te kunnen vergelijken met de Scheveningseweg is de oppervlakte van de totale nederzetting ook van belang. Daarom wordt de hoeveelheid paardentuig per hectare vergeleken. In Naaldwijk is de geschatte opgegraven hoeveelheid 2,3 hectare. Als er 80% van de nederzetting is opgegraven is de totale grootte van de nederzetting 2,875 hectare. Als de totale hoeveelheid paardentuig wordt gedeeld door de oppervlakte van de gehele nederzetting is er 9,13 stuks paardentuig per hectare aan te treffen.

Tabel 5: Geschatte opgegraven hectares, percentage opgegraven, berekende oppervlakte gehele nederzetting, opgegraven paardentuig, totale mogelijke aantal paardentuig, paardentuig per hectare voor de nederzetting te Naaldwijk en aan de Scheveningseweg.

	Opp. opgegraven in hectares	% opgegraven	Opp. gehele nederzetting
Naaldwijk	2,3	80%	2,875
Scheveningseweg	0,25	15%	1,67
	Opgegraven paardentuig	Totaal aantal paardentuig	Paardentuig per hectare
Naaldwijk	21	26 $\frac{1}{4}$	9,13
Scheveningseweg	13	86 $\frac{2}{3}$	51,90

Figuur 17: Vergelijking van de berekende hoeveelheid paardentuig per hectare en het bij de opgravingen aangetroffen paardentuig van de nederzettingen te Naaldwijk en de Scheveningseweg.

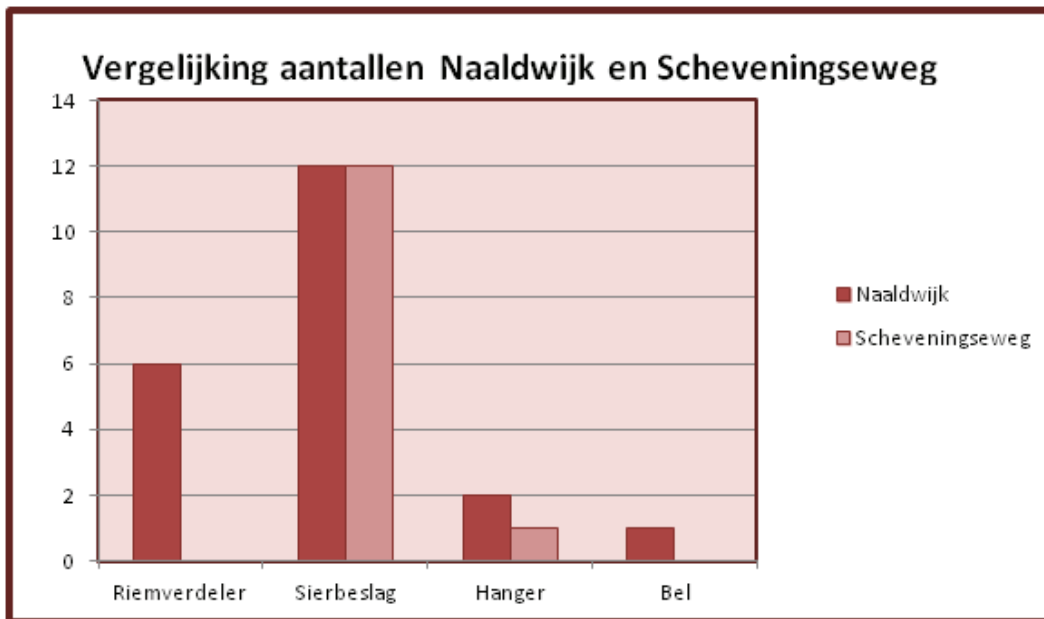
Aan de Scheveningseweg daarentegen is maar 10-15% van de nederzetting opgegraven en zijn er dertien stuks aangetroffen. Voor de Scheveningseweg is dezelfde methode gebruikt om de totale hoeveelheid aan te treffen paardentuig te berekenen. Voor de berekening wordt als het percentage van de nederzetting dat is opgegraven 15 % aangehouden. Aan de Scheveningseweg kan in totaal 86 $\frac{2}{3}$ stuks paardentuig worden gevonden (tab. 5). Aan de Scheveningseweg is 0,25 hectare opgegraven. De nederzetting is, uitgaande dat dit 15% van de totale nederzetting omvat, 1,67 hectare groot. Als de

totale hoeveelheid paardentuig word gedeeld door de totale omvang van de nederzetting is er 51,90 stuks paardentuig per hectare aan te treffen.

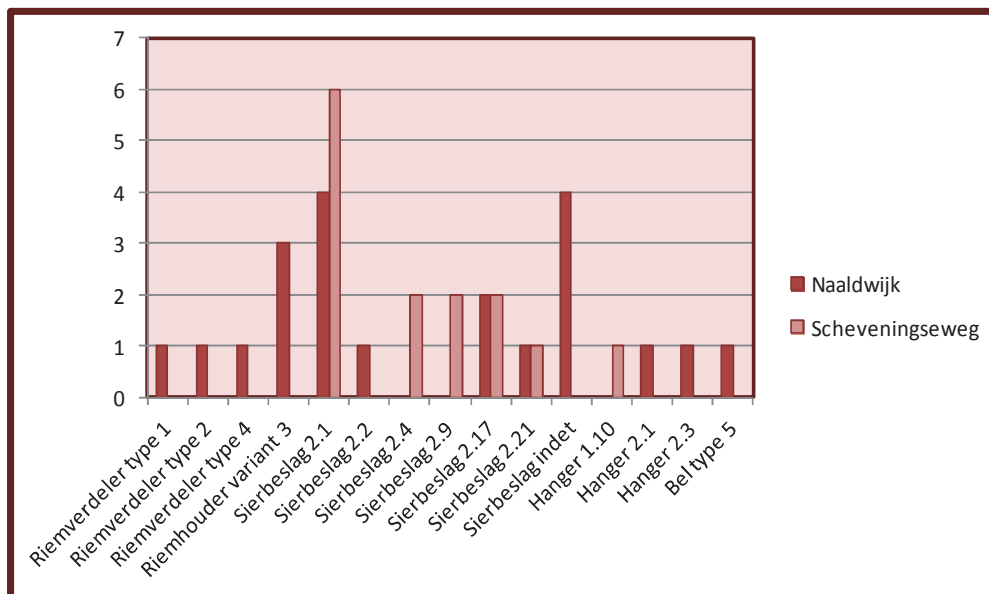
Uit bovenstaande berekeningen blijkt dat aan de Scheveningseweg 5,68 keer zoveel paardentuig aanwezig is dan in Naaldwijk per hectare. Hierbij gaat het om een grove berekening maar het is duidelijk dat in verhouding er aan de Scheveningseweg veel meer paardentuig aanwezig is. In figuur 17 is dit grote verschil nog eens duidelijk te zien. Een vondstcomplex van 34 stuks paardentuig in totaal is niet veel. Het is dan ook de vraag of er met deze aantallen wel een juiste conclusie kan worden getrokken.

Naast de aangetroffen hoeveelheid paardentuig is het ook van belang welke categorieën paardentuig er aangetroffen zijn. In figuur 18 is een grafiek te zien waarin de aantallen per categorie voor Naaldwijk en de Scheveningseweg zijn weergegeven. De categorie bellen kan bij de vergelijking niet worden meegenomen, het aantal aangetroffen bellen is te weinig. Ditzelfde geldt voor de hangers, er is een klein verschil maar de aantallen paardentuig zijn te weinig. Zowel in Naaldwijk als aan de Scheveningseweg is dezelfde hoeveelheid sierbeslag aangetroffen. Als in figuur 19 wordt gekeken kunnen de verschillende typen en varianten sierbeslag worden vergeleken. De samenstelling van het sierbeslag is verschillend van type bij beide nederzettingen. Hierbij kan te zien zijn dat paardentuig afkomstig uit een civiele context, Naaldwijk, eenvoudiger van vormgeving is dan paardentuig uit een militaire context, de Scheveningseweg. Door de kleine aantallen per variant zegt dit verschil weinig over het karakter van beide nederzettingen. De riemverdelers laten wel zien dat de nederzettingen verschillen. In Naaldwijk zijn zes riemverdelers aangetroffen en aan de Scheveningseweg geen één. Dit, in combinatie met het mogelijke verschil in sierbeslag, laat zien dat het paardentuig van beide vindplaatsen een ander karakter lijkt hebben.

Figuur 18: Grafiek met een vergelijking van de aantallen paardentuig per categorie voor Naaldwijk en de Scheveningseweg.

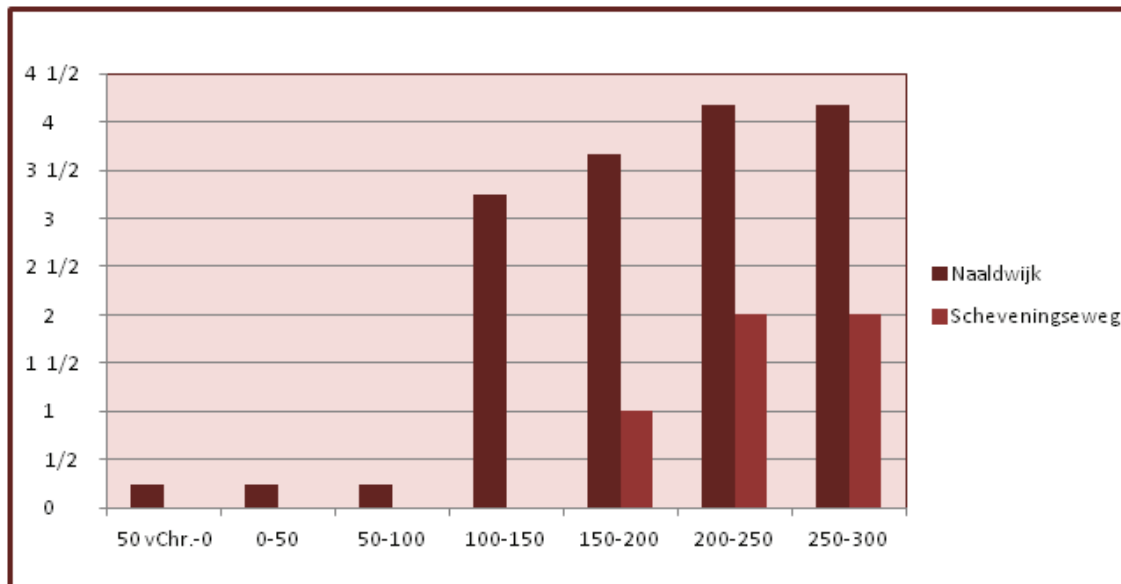
Figuur 19: Grafiek met een uitgebreide vergelijking van de aantallen paardentuig voor Naaldwijk en de Scheveningseweg.

7.2 Datering van het paardentuig

In grote lijnen is bij de datering dezelfde trend zichtbaar. Als echter in detail wordt gekeken blijkt dat er verschillen zijn. In figuur 20 zijn de dateringen van het paardentuig uit Naaldwijk en van de Scheveningseweg samengevoegd. Wat opvalt is dat

het paardentuig uit Naaldwijk gedurende een iets langere periode dateert, hierbij is de vondst die dateert vanaf 50 voor Chr. te verwaarlozen. Het gaat maar om één stuk materiaal en dat is niet betrouwbaar genoeg om een conclusie uit te trekken. Bij Naaldwijk wordt de aanvangsdatering voor het paardentuig op ongeveer 100 aangehouden. Tussen 200 en 300 is er in beide nederzettingen de grootste hoeveelheid paardentuig aanwezig van de hele periode. Een kanttekening is het feit dat de datering van het paardentuig van de Scheveningseweg op minder materiaal is gebaseerd dan de datering van het paardentuig uit Naaldwijk.

Als beide dateringen worden vergeleken met de bewoningsfasen is er een verschil te zien. Bij de nederzetting in Naaldwijk is het paardentuig gedurende een aantal bewoningsfasen in gebruik. Hierbij breidt de inheemse nederzetting zich uit, krimpt en breidt zich daarna weer uit. Het paardentuig is waarschijnlijk voornamelijk uit de 5^e fase afkomstig. De 5^e fase dateert van 175 tot 225. De einddatering van het paardentuig is wel 300, maar dezelfde types werden in 200 ook al geproduceerd. Bij de nederzetting aan de Scheveningseweg is het beeld anders. Het paardentuig heeft een datering van 150 tot 300. De 2^e bewoningsfase is aan de hand van onder andere aardewerk en metalen zoals munten gedateerd van 190 tot 250. Dit valt samen met de datering van het paardentuig. Hieruit kan de conclusie worden getrokken dat met de start van de 2^e bewoningsfase paardentuig in gebruik is genomen.

Figuur 20: Grafiek met de dateringen van het paardentuig uit Naaldwijk en van de Scheveningseweg.

7.3 Context van het paardentuig

Er zijn ook verschillen aanwezig in de context van het paardentuig. Hierbij gaat het om de context waarin het paardentuig is gevonden: de nederzetting. Door de aanvullende opgravingen in 2007 en 2008 blijkt het beeld van Naaldwijk als *vicus* verleden tijd. Het blijkt een rurale inheemse nederzetting te zijn. In de bewoningsfasen twee tot vijf is er paardentuig gebruikt op de nederzetting. Hierbij is fase vijf iets anders dan de voorgaande fasen. Er lijkt meer contact te zijn met de Romeinen. Ook zijn er geen duidelijke bewoningssporen aangetroffen. Het is waarschijnlijk dat het grootste gedeelte van het paardentuig in deze fase in gebruik is geweest. De vondstnummers 01347 en 02466 zijn aangetroffen in sporen die uit de 5^e fase dateren. Dit betekent dat het paardentuig bij de ruraal inheemse Romeinse nederzetting hoort. Goossens geeft in de publicatie van de opgravingen in 2007 en 2008 ook aan dat in deze 5^e fase er mogelijk voorwerpen kunnen zijn geproduceerd. Dit zou verklaren waarom er paardentuig in deze hoeveelheid is aangetroffen op de nederzetting. De context van het paardentuig is gezien deze resultaten als civiel te interpreteren.

De context van het paardentuig aan de Scheveningseweg is eenvoudig te bepalen. Het paardentuig is afkomstig van de 2^e bewoningsfase die geïnterpreteerd is als militaire *vicus*. Ook verschilt de hoeveelheid paardentuig per hectare in zo'n mate met de vindplaats te Naaldwijk dat dit ondersteunt dat de vindplaats een ander karakter heeft. Gezien het militaire karakter van de Scheveningseweg kan het paardentuig als militair geïnterpreteerd worden.

8 Conclusie

De hoofdvraag van deze scriptie is: Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen het paardentuig dat is aangetroffen op de Romeinse vindplaats te Naaldwijk en de Romeinse vindplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag?

In Naaldwijk zijn 21 stuks paardentuig aangetroffen, aan de Scheveningseweg zijn dertien stuks paardentuig aangetroffen. Deze 34 stuks paardentuig in totaal is niet veel om statistisch te vergelijken. Als deze aantallen gecorrigeerd worden de hoeveelheid paardentuig aan te treffen per hectare zijn duidelijke verschillen te zien. Aan de Scheveningseweg zijn dan 51,90 stuks paardentuig aan te treffen per hectare en in Naaldwijk maar 9,13. Uit het archeologische onderzoek blijkt dat het paardentuig afkomstig uit Naaldwijk civiel geïnterpreteerd kan worden en het paardentuig afkomstig van de Scheveningseweg militair. Dit verschil in context kan het grote verschil in hoeveelheid al verklaren. Dit wordt onder andere ondersteund door de samenstelling van het aangetroffen paardentuig. De hangers en bellen kunnen hierbij niet worden meegeteld gezien hun geringe hoeveelheid. Er zijn in Naaldwijk 6 riemverdelers aangetroffen en aan de Scheveningseweg geen enkele. De hoeveelheden sierbeslag zijn wel gelijk, al verschilt de samenstelling. Wat ook verschillend is, zijn de bewoningsfasen waaruit het paardentuig afkomstig is. In Naaldwijk komt het paardentuig uit de bewoningsfasen twee tot en met vijf, waarbij het hoofdzakelijk fase vijf betreft. Aan de Scheveningseweg komt al het paardentuig uit de 2^e bewoningsfase. De dateringen bevestigen dit beeld; het paardentuig afkomstig uit Naaldwijk is vijftig jaar langer gedateerd dan het paardentuig afkomstig van de Scheveningseweg. De datering tussen 150 en 300 is echter wel gelijk en heeft hetzelfde verloop. De verschillen zijn in datering, typologie van de riemverdelers, hoeveelheid, de bewoningsfasen waarin het paardentuig gebruikt is en de context. De overeenkomsten zijn in typologie van het sierbeslag en datering.

Voor een vervolgonderzoek zijn er een aantal suggesties. Aan de Scheveningseweg zou een groter deel van de nederzetting kunnen worden opgegraven. Dit zou dan zorgen voor een groter vondstcomplex en dus voor meer betrouwbaarheid. Dit kan leiden tot nieuwe inzichten, uitgebreidere materiaalcategorieën en eventueel nieuwe materiaalcategorieën. Ook zou het paardentuig uit West-Nederland vergeleken kunnen worden met het paardentuig uit Oost-Nederland. Hierbij zou gekeken kunnen worden naar verschillen of overeenkomsten in het materiaal, de datering en de context.

Samenvatting

In deze scriptie staat de volgende hoofdvraag centraal: Wat zijn de overeenkomsten en verschillen tussen het paardentuig dat is aangetroffen op de Romeinse vindplaats te Naaldwijk en de Romeinse vindplaats aan de Scheveningseweg in Den Haag?

In de Romeinse periode was het landschap van West-Nederland dynamisch. Bewoning was in de hooggelegen gebieden gelegen. In de hooggelegen gebieden en de duinen zijn de omstandigheden voor de conservering van het paardentuig niet ideaal.

De vindplaats in Naaldwijk was gelegen op een haakwal. Er is in 2004, 2007 en 2008 opgegraven. Er zijn zes bewoningsfasen te onderscheiden. Daaruit blijkt dat het om een ruraal inheemse nederzetting gaat. In de 6^e bewoningsfase werd er Romeins materiaal uit de omgeving hergebruikt. De vindplaats aan de Scheveningseweg was gelegen op een strandwal. Er is van 1984 tot 1987 vlakdekkend opgegraven. Er zijn twee bewoningsfasen te onderscheiden. De 1^e fase betreft het een boerenerf. In de 2^e fase gaat het om een militaire *vicus*.

Romeins paardentuig kan in militaire of civiele context zijn gebruikt. In de typochronologie is het paardentuig op basis van de typochronologie van Nicolay beschreven. Aan de hand van de archeologische context waarin het materiaal is gevonden kan worden bepaald hoe het paardentuig is gebruikt. In Naaldwijk zijn 21 stuks paardentuig aangetroffen, aan de Scheveningseweg dertien stuks paardentuig. Aan de Scheveningseweg is relatief gezien de hoeveelheid paardentuig veel hoger. Ook is de samenstelling is anders dan in Naaldwijk. Het paardentuig uit Naaldwijk is iets breder gedateerd. Deze duidelijke verschillen zijn te verklaren door de militaire context van de Scheveningseweg enerzijds en de civiele context van Naaldwijk.

Summary

The main question of this thesis is: What are the similarities and differences between the horse gear found at the Roman site at Naaldwijk and the Roman site at the Scheveningseweg, The Hague?

In the Roman period there was a dynamic landscape in West-Nederland. The occupation was situated at the higher grounds. The conservation of the horse gear is not good in these areas. The environment in the dunes was not very good for the preservation of the horse gear either. Naaldwijk was excavated in 2004, 2007 and 2008. There are six occupation stages distinguished. Naaldwijk seems to be a rural native settlement with re-use of Roman materials in the sixth occupation stage. Scheveningseweg was excavated from 1984 to 1987. Two occupation stages are distinguished. The first stage is a farmstead and the second stage a military *vicus*.

Roman horse gear can be used in military or civil context. The horse gear is described following the typochronology of Nicolay. There are clear differences between the horse gear from Naaldwijk and the horse gear from the Scheveningseweg. In Naaldwijk 21 pieces of horse gear were found. At the Scheveningseweg thirteen pieces of horse gear were found. At the Scheveningseweg the amount of horse gear is relatively higher than at Naaldwijk. The composition is different between the two sites too. Naaldwijk is dated fifty years longer than the Scheveningseweg. The horse gear from the Scheveningseweg has a military context. The horse gear from Naaldwijk has a civil context. This explains the differences in the amount, composition and dating in horse gear found at both sites.

Bibliografie

Boeken:

Berendsen, H. J. A., 1997. *Landschappelijk Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.

Berendsen, H. J. A., 2005. *Landschappelijk Nederland*. Assen: Van Gorcum & Comp. B.V.

Bishop, M. C., 1988. Cavalry equipment of the Roman army in the first century A.D., in J. C. Coulston (eds), *Military equipment and the identity of roman soldiers: Proceedings of the fourth roman military equipment conference*. Oxford: Newcastle University, (BAR International Series 394), 67-196.

Bruin, J. de, 2005. Een 1e aanzet tot de ontrafeling van de bewoningsgeschiedenis van zuidelijk Zuid-Holland in de Romeinse tijd, in E. van Rossenberg, J. Hendriks, A. Bright and D. E. Smal (eds), *Sojabundel 2002/2003*. Amsterdam: Symposium voor Onderzoek door Jonge Archeologen, (Sojabundel 2002), 25-34.

Deschler-Erb, E., 1999. *Ad arma! Römischeres militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta raurica*. Allschwill : Gissler druck.

Van Es, W. A., 1981. *De Romeinen in Nederland*. Bussum: Unieboek B.V.

Van Es, W. A., and W. A. M. Hessing (eds), 1994. *Romeinen, Friezen en Franken in het hart van Nederland: van Traiectum tot Dorestad 50 v. C.-900 n. C.* Utrecht: Matrijs.

Van der Feijst, L., J. de Bruin and E. Blom (eds), 2008. *De nederzetting te Naaldwijk II; Terug naar de sporen van Holwerda*. Amersfoort: ADC ArcheoProjecten.

Goossens, T. A., in prep. *Van akker tot Hooghwerf; Onderzoek naar de bewoning in de ijzertijd, inheems-Romeinse tijd, de middeleeuwen en de nieuwe tijd op de haakwal van Naaldwijk (plangebied Hoogeland, gemeente Westland)*. Leiden : Archol.

Hiddink, H. A., 1991. Rural centres in the Roman settlement system of Northern Gallia Belgica, in N. Roymans and F. Theuws (eds), *Images of the past : studies on ancient societies in northwestern Europe*. Amsterdam : Insituut voor Pre- en Protohistorische Archeologie Albert Egges van Giffen (IPP), (Studies in pre- en protohistorie 7), 201-234.

Hingh, A. de and W. Vos, 2006. *Romeinen in Valkenburg(ZH); De opgravingsgeschiedenis en het archeologische onderzoek van Praetorium Agrippinae*. Arnhem: Drukkerij Roos en Roos.

Jonge, W. de, J. Bazelmans and D. de Jager (eds), 2006. *Forum Hadriani; Van Romeinse stad tot monument*. Utrecht: Stichting Matrijs.

Kemmers, F., 2005. *Coins for a legion; An analysis of the coin finds of the Augustan legionary fortress and Flavian canabae legions at Nijmegen*. Radboud Universiteit Nijmegen.

Nicolay, J. A. W., 2005. *Gewapende Bataven: Gebruik en betekenis van wapen- en paardentuig uit niet-militaire contexten in de Rijndelta (50 voor tot 450 na Chr.)*. Vrije Universiteit van Amsterdam.

Polak, M., R. P. J. Kloosterman and R. A. J. Niemeijer (eds), 2004. *Alphen aan den Rijn – Albaniana 2001-2002; Opgravingen tussen de Castellumstraat, het Omloopkanaal en de Oude Rijn*. Nijmegen: Thoben Offset.

Oldenstein, J., 1976. Zur Ausrüstung Römischer auxiliareinheiten. Studien zu beslägen und zeirat an der ausrüstung der Römischen auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen limesgebietes aus dem zweiten und dritten jahrhundert n. Chr. *BRGK 57*.

Veen, M. M. A. van and J. A. Waasdorp, 2000. *Archeologische-geologische kaart van Den Haag*. Den Haag: Cartoprint.

Waasdorp, J. A., 1999. *Van Romeinse soldaten en Cananefaten; Gebruiksvorwerpen van de Scheveningseweg*. Den Haag: Multimedia Den Haag.

Lijst van tabellen

Tabel 1: Aantallen paardentuig per categorie voor Naaldwijk. Pagina 39.

Tabel 2: Aantallen paardentuig uit Naaldwijk, gespecificeerd. Pagina 40.

Tabel 3: Aantallen paardentuig per categorie voor de Scheveningseweg. Pagina 42.

Tabel 4: Aantallen paardentuig van de Scheveningseweg, gespecificeerd. Pagina 43.

Tabel 5: Geschatte opgegraven hectares, percentage opgegraven, berekende oppervlakte gehele nederzetting, opgegraven paardentuig, totale mogelijke aantal paardentuig, paardentuig per hectare voor de nederzetting te Naaldwijk en aan de Scheveningseweg. Pagina 45.

Lijst van figuren

- Figuur 1: Een riemverdeler van het vierde type. Voorblad.
- Figuur 2: De fysische geografie van West-Nederland in de Romeinse tijd met de locatie van een aantal legerkampen. Pagina 8.
- Figuur 3: Categorieën paardentuig van een rijpaard weergegeven op een paard. Pagina 23.
- Figuur 4: Sluitingen typen 1, 2, 3 en 4. Pagina 25.
- Figuur 5: Riemverdelers typen 1, 2, 3 en 4 en een riemhouder. Pagina 26.
- Figuur 6: Eindbeslagen typen 1 en 2. Pagina 28.
- Figuur 7: Sierbeslag van het type 1, varianten 1 en 9, type 2 variant 1. Pagina 28.
- Figuur 8: Passant van het type 1 en 2. Pagina 31.
- Figuur 9: Hangers van het type 1, 1 variant 8 en type 2. Pagina 31.
- Figuur 10: Bellen van het type 1 tot en met 5. Pagina 33.
- Figuur 11: Ruiterspoor van het type 1. Pagina 35.
- Figuur 12: Kaptoom van het type 1. Pagina 35.
- Figuur 13: Bit van het type 1 en een bitbeugel behorende bij het type 2. Pagina 36.
- Figuur 14: Zadelbeslag van het type 2. Pagina 37.
- Figuur 15: Grafiek met de datering van het paardentuig uit Naaldwijk.. Pagina 41.
- Figuur 16: Grafiek met de datering van het paardentuig van de Scheveningseweg. Pagina 44.
- Figuur 17: Vergelijking van de berekende hoeveelheid paardentuig per hectare en het bij de opgravingen aangetroffen paardentuig van de nederzettingen te Naaldwijk en de Scheveningseweg. Pagina 45.
- Figuur 18: Grafiek met een vergelijking van de aantallen paardentuig per categorie voor Naaldwijk en de Scheveningseweg. Pagina 47.
- Figuur 19: Grafiek met een uitgebreide vergelijking van de aantallen paardentuig voor Naaldwijk en de Scheveningseweg. Pagina 47.
- Figuur 20: Grafiek met de dateringen van het paardentuig uit Naaldwijk en van de Scheveningseweg. Pagina 48.

Lijst van bijlagen

Bijlage 1: Catalogus met het paardentuig van Naaldwijk en de Scheveningseweg. Pagina 58-73.

Bijlage I: Catalogus met het paardentuig van Naaldwijk en de Scheveningseweg.

Catalogus

In deze catalogus wordt een korte omschrijving van het onderzochte paardentuig gegeven. Vondsten zijn per opgraving weergegeven. Deze zijn van belang voor het gedane onderzoek. Doel van deze catalogus is het op een rij zetten van al het onderzochte paardentuig. Een deel van deze catalogus is overgenomen uit de publicaties van de betreffende opgravingen. Voor de typering, zie hoofdstuk 5. Gebruikte afkortingen zijn als volgt:

AE: koperlegering; brons

AG: zilverlegering

GLS: glas

Paardentuig Naaldwijk 2004 (Van der Feijst *et al.* 2008, 260,261):

Categorie	Riemverdeler
Vondstnummer	1126.01
Metaal soort	Vertind AE
Datering	150-300
Literatuur	Oldenstein 1976 taf 84, afb. 1110-1114 en p. 128 ff
Beschrijving	Fragment van een hartvormige <i>phalera</i> , opengewerkt met pelta-motieven. Aan beide zijden is het blad afgebroken. Op de achterzijde is een D-vormig oog bevestigd door middel van een stift. Het oog is deels afgebroken. Gezien de vorm kan dit volgens mij mogelijk ook een passant zijn, hiervoor moet het voorwerp beter worden bekeken. Type 2.

Categorie	Riemverdelers: riemhouder
Vondstnummer	0000.01
Metaal soort	AE
Datering	100-300
Literatuur	Nicolay 2005, pag. 410/pag. 397, 228,3

Beschrijving	Een in doorsnede lensvormige beslagstuk dat is versierd met ronde schijven met gaten en een vierkante schijf in het midden waarin een X is aangebracht. Een omgebogen lip is nog aanwezig. Vrijwel identiek in vormgeving is Nicolay's exemplaar p. 397, 228,3, echter zonder centrale versiering en lippen. Nicolay dateert dit heupgordel beslagstuk in periode V, 300-450. Gezien vergelijkbare stukken uit Eislingen en Ristissen lijkt een datering gerechtvaardigd in de 2 ^e , 3 ^e en mogelijk 4 ^e eeuw. Het stuk is samen met vondstnummer 0000.02 gevonden op de stort van de putten 5 en 6. Mogelijk betreft het hier twee onderdelen van een zelfde tuigage. Variant 3.
--------------	--

Categorie	Riemverdelers: riemhouder
Vondstnummer	0000.02
Metaalsoort	AE
Datering	100-300
Literatuur	Zie 0000.01
Beschrijving	Fragment van een riemverdeler. Vrijwel identiek in vormgeving aan 0000.01, echter voorzien van een haak. Het stuk is aan één zijde afgebroken. Variant 5.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	1287.05
Metaalsoort	AE
Datering	200-300
Literatuur	Oldenstein 1976 tafel 34; Allason-Jones 1984, p.237; Waasdorp 1999, p.65, afb. 3.20
Beschrijving	Sierbeslag van paardentuig in de vorm van een gestileerde <i>vulva</i> . De <i>vulva</i> is gemonteerd op een zeskantig schild, twee stiften met kop zijn nog aanwezig. Type 2.17.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	0802.01
Metaalsoort	AE, AG, GLS
Datering	120-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl. 71, 242,72
Beschrijving	Geëmailleerd knopje. Het knopje bestaat uit drie zilveren ringen gesoldeerd op een bronzen flensje. In de buitenste ring zijn alternerende bruine en witte vlakken geëmailleerd en in zilver een afbeelding. Binnen de tweede ring zijn drie oranje en drie witte vlakken geëmailleerd. In de witte vlakken zijn achtereenvolgens een vogeltje, een dolfijn en een leeuw aangebracht in zilver. De binnenste ring is in wit glas uitgevoerd. De buitenste ring is versierd door middel van inkepingen, de stift is afgebroken. Type 2.2 .

Categorie	Sierbeslag, indet
Vondstnummer	0518.03
Metaalsoort	AE
Datering	180-300
Literatuur	Oldenstein 1976 taf. 51, afb. 584.
Beschrijving	Nietknop met holle knop. Het blad is beschadigd. De stift ontbreekt.

Categorie	Sierbeslag, indet
Vondstnummer	0225.01
Metaalsoort	AE
Datering	Romeins
Literatuur	-
Beschrijving	Asje voor sierbeslag.

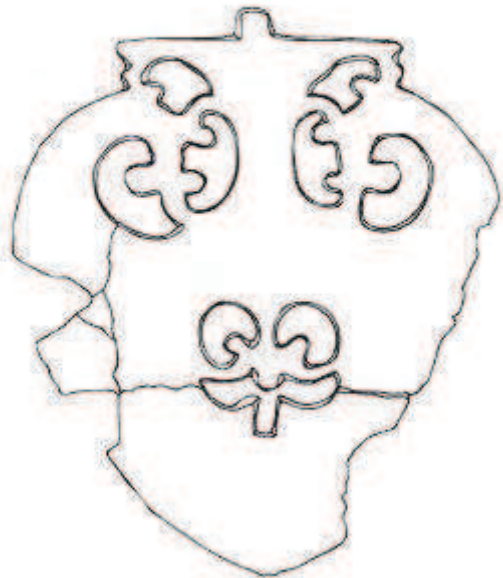
Categorie	Sierbeslag, indet
Vondstnummer	0648.08
Metaalsoort	AE
Datering	Romeins – Middeleeuws
Literatuur	-
Beschrijving	Geklonken asje met twee flensjes.

Categorie	Sierbeslag, indet
Vondstnummer	1072.11
Metaalsoort	AE
Datering	Romeins - Middeleeuws
Literatuur	-
Beschrijving	Geklonken asje met twee flensjes.

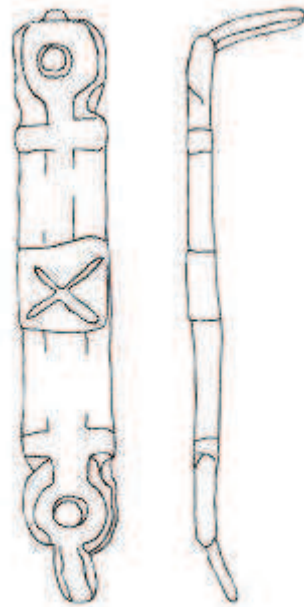
Categorie	Hanger
Vondstnummer	1101.01
Metaalsoort	AE
Datering	15 v Chr.-120
Literatuur	Deschler-Erb 1999, taf. 21,416; Nicolay 2005, pl.90 248.3 en 117
Beschrijving	Het hangertje bestaat uit een rond schijf, waarbij aan de onderzijde een eikeltje en aan de bovenzijde een omgezette stift is gesoldeerd. Aan de voorzijde zijn resten van versiering en verzilvering aanwezig. Type 2.1.

Categorie	Bel
Vondstnummer	0589.03
Metaalsoort	AE, FE
Datering	100-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl. 95, E.
Beschrijving	Compleet belletje met ijzeren klepel. Het belletje is versierd door drie groeven en welvingen. De klepel is aan de binnenzijde vastgeroest. Type 5.

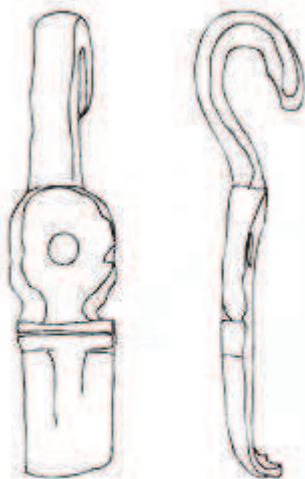
Afbeeldingen paardentuig Naaldwijk 2004:

1126.01

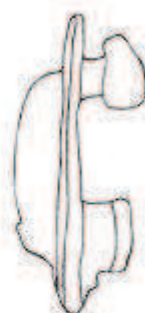
0000.01

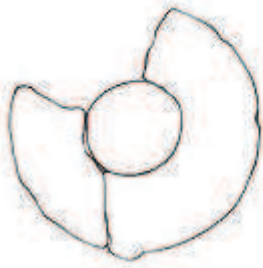
0000.02

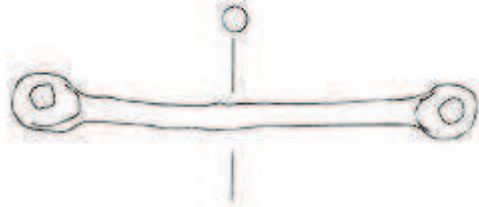
1287.05

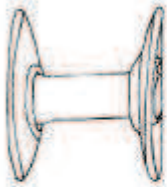
0802.01

0518.03

0225.01

0648.08

1101.01

0589.03

Paardentuig Naaldwijk 2007/2008:

Categorie	Riemverdeler
Vondstnummer	2
Metaalsoort	AE
Datering	-
Literatuur	Geen parallel gevonden
Beschrijving	Riemverdeler waarvoor in Nicolay geen parallel is aangetroffen. Het gaat om een ring met inkepingen. Hierin zitten de lussen waaraan het leer werd vastgemaakt. Vier van deze lussen kunnen bevestigd worden, twee zijn er nog aanwezig. Type 1.

Categorie	Riemverdeler
Vondstnummer	05148
Metaalsoort	AE
Datering	120-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl. 60, 288.52
Beschrijving	Ronde schijf met drie inkepingen. In het midden zit een klein gaatje en op de drie tussenstukjes zitten <i>vulva</i> -versieringen. Aan de achterzijde is de riemverdeler niet netjes afgewerkt en de <i>vulva</i> -versieringen zijn hol. Type 4.

Categorie	Riemverdelers: riemhouder
Vondstnummer	06015
Metaalsoort	AE
Datering	-
Literatuur	Rodenburg 1998, pag. 66 volgnr. 623
Beschrijving	Sierbeslag van het briltype. Behorende tot een riemverdeler. Het uitsteeksel aan de achterzijde, wat hier niet aanwezig is, hoort ook twee gaatjes te bevatten. Hier werd de leren riem tussen geklemd. Variant 3.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	06843
Metaalsoort	AE
Datering	120-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl. 71, B1
Beschrijving	Sierbeslag in de vorm van een iets bolle paddenstoel. Aan de achterzijde zit een bevestigingsstift met contraknop. Type 2.1.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	06844
Metaalsoort	AE
Datering	120-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl. 71, B1
Beschrijving	Sierbeslag met een iets bolle paddenstoelvorm met aan de achterzijde een bevestigingsstift met contraknop. Type 2.1

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	05253
Metaalsoort	AE
Datering	120-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl. 71, B1
Beschrijving	Sierbeslag met een iets bolle paddenstoelvorm. Aan de achterzijde zit een bevestigingsstift met contraknop. Type 2.1

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	01347
Metaalsoort	AE
Datering	120-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl.71, B1
Beschrijving	Rond sierbeslag, vrij plat. Aan achterzijde zitten twee parallel geplaatste bevestigingsstiften met contraknop. Type 2.1.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	00774
Metaalsoort	AE
Datering	120-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl. 79, B17
Beschrijving	Rechthoekig, iets bol stukje bronzen beslag. Bovenop bevindt zich een <i>vulva</i> -vormige versiering. Aan de onderzijde zitten twee parallel geplaatste bevestigingsstiften met contraknop. Type 2.17.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	02466
Metaalsoort	Brons
Datering	120-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl. 80, B-varia
Beschrijving	Vrijwel rond sierbeslag met een hoofd erop. Mogelijk gaat het hier om een persoon met een krans/kroon op het hoofd. Aan de achterzijde zit een bevestigingsstift. Bij de afbeeldingen is de tweede afbeelding 180 graden gedraaid ten opzichte van de andere. Type 2.21.

Categorie	Hanger
Vondstnummer	1
Metaalsoort	AE
Datering	120-300
Literatuur	Nicolay 2005, pl.91, B3
Beschrijving	Hartvormige hanger. Bevestigingssoog is afgebroken. Onder het bevestigingssoog v-vormige inkeping met de punt naar beneden. Kruisvormig uiteinde met een v-vormige inkeping met de punt naar boven ter hoogte van het kruis. Type 2.3.

Afbeeldingen paardentuig Naaldwijk 2007/2008:

Paardentuig Scheveningseweg:

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	2421.1
Metaalsoort	AE
Datering	-
Literatuur	-
Beschrijving	Fragment van een klein opengewerkt bronzen beslag met peltamotieven. Aan de achterzijde zijn twee stiften zichtbaar. Type 1.11/2.9.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	3192.1
Metaalsoort	AE
Datering	-
Literatuur	-
Beschrijving	Fragment van een dun, opengewerkt beslag met peltamotieven. Er zijn geen bevestigingsstiften aanwezig. Het is onduidelijk waarvan dit stuk afkomstig is. Type 1.11/2.9.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	896.2
Metaalsoort	AE
Datering	-
Literatuur	-
Beschrijving	Fragment van een klein bronzen beslag met een iets bolle, paddenstoelvormige kop en een stift aan de onderzijde. Type 2.1.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	800.1
Metaalsoort	AE
Datering	-
Literatuur	-
Beschrijving	Klein bronzen beslag met paddenstoelvormige kop. Het exemplaar is platgeslagen en gebarsten. De onderzijde lijkt met lood te zijn dichtgesmeerd. Een stift ontbreekt. Gelijk aan vondstnummer 2339.1. Type 2.1.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	2339.1
Metaalsoort	AE
Datering	-
Literatuur	-
Beschrijving	Rond beslag met paddenstoelvormige kop. In plaats van een stift is de holte gevuld met een onduidelijke substantie. Gebruikt als lijmstof? Gelijk aan vondstnummer 800.1. Type 2.1.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	4240.4
Metaalsoort	AE
Datering	-
Literatuur	-
Beschrijving	Paddenstoelvormige bronzen beslag zonder stift, maar met aan de binnenzijde mogelijk wat kleefstofrestanten. (zie 800.1/2339.1) Type 2.1.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	3195.1
Metaalsoort	AE
Datering	150-300
Literatuur	Oldenstein 1976, taf. 49, nr. 558-563; Nicolay 2005, pl. 70, 242.60
Beschrijving	Klein rond en nagenoeg plat bronzen knoopbeslag met stift en kleine contraknop. Geen versiering aanwezig. Type 2.1.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	2469.2
Metaalsoort	AE
Datering	200-300
Literatuur	Oldenstein 1976, taf 34; Allason-Jones en Miket 1984, p. 237
Beschrijving	Bronzen beslag met afbeelding van het vrouwelijk geslachtsorgaan. De afbeelding is geplaatst op een zeskantig schild. De afbeelding is het best te vergelijken met een koffieboon. De achterzijde heeft twee stiften met contraknop. Type 2.17.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	2469.3
Metaal­soort	AE
Datering	200-300
Literatuur	Oldenstein 1976, taf. 34, nr. 273(Parallel maar kleiner)
Beschrijving	Bronzen beslag met afbeelding van het vrouwelijk geslachtsorgaan. Het beslag is bol, hol en ovaal met een dubbele richel over de lengteas. De rand is iets ingesnoerd. Aan de achterzijde zijn twee stiften met contraknop zichtbaar. Dit voorwerp is samen met vondstnummer 2469.2 in een kuil gevonden. Type 2.17.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	4144.1
Metaal­soort	AE
Datering	-
Literatuur	Oldenstein 1976 taf. 51, nr. 584
Beschrijving	Bronzen beslag in de vorm van een schildknop zonder bevestigingsstift. In plaats daarvan lijkt de holte opgevuld met ijzer. Type 2.4.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	4286.1
Metaal­soort	AE
Datering	150-300
Literatuur	Oldenstein 1976, taf. 49, nr. 558-563
Beschrijving	Bronzen beslag in de vorm van een schildknop met stift en contraknop. Type 2.4.

Categorie	Sierbeslag
Vondstnummer	4230.1
Metaal­soort	AE
Datering	150-300
Literatuur	Parallel, niet geheel gelijk: Nicolay 2005, pl. 80, 284.41
Beschrijving	Bronzen beslag in de vorm van een kruis. De poten van het kruis zijn driekantig in doorsnee; elk loopt iets breder uit naar een bol einde. Een bevestigingsstift met contraknop bevindt zich onder elke poot. Type 2.21.

Categorie	Hanger
Vondstnummer	4372.2
Metaalsoort	AE
Datering	-
Literatuur	Oldenstein 1976, taf. 29-30; indien harnasversiering Allason-Jones en Miket 1984, p.200
Beschrijving	Stukje plat brons met omgekruld haakje aan bovenzijde. Het hangertje is asymmetrisch en bladvormig. Het stuk is flink gecorrodeerd; de oorspronkelijke vorm kan anders geweest zijn. Type 1.10.

Afbeeldingen Scheveningseweg:

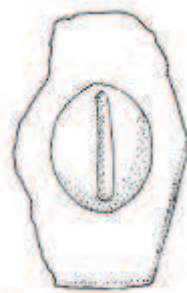
2421.1

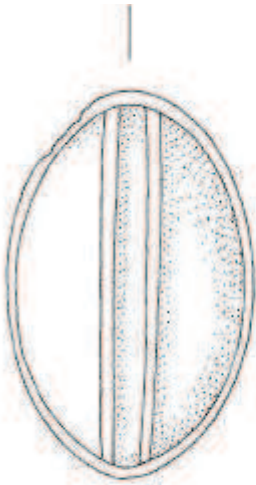

3195.1

2469.2

2469.3

4144.1

4286.1

4230.1

4372.2